

VROUWEN GEPROMOVEERD IN DE THEOLOGIE IN NEDERLAND*

*"De theologie is veelzijdiger en breder
dan eenig ander vak van wetenschap.
Biedt de exegetische studie van O. en N. Test.
gelegenheid te over ons verstand te scherpen,
ons vernuft te slijpen,
de kerkhistorie zal ons inzicht verruimen,
onzen blik verwijden.
De dogmatiek ten slotte,
de Religionsphilosophie en de ethiek
zullen ons gevoel veredelen
door ons in aanraking te brengen
met de hoogste en schoonste uitingen
der menselijke ziel".*

Annie Zernike in:
"De studie der vrouw in de theologie" (1914)¹

Inleiding

"Vrouwen zijn geen categorie", zei een hooggeleerde heer mij eens, "als je vrouwen als uitgangspunt van onderzoek wilt nemen, kun je net zo goed roodharigen gaan onderzoeken". Met andere woorden: 'vrouw zijn' is een volstrekt willekeurige categorie. Een andere hooggeleerde en zeeereerwaarde heer, zei mij: "Vrouwen zijn wel degelijk een categorie. Als je vrouwen als uitgangspunt van onderzoek neemt, zul je iets van het eigene van vrouwen ontdekken".

Deze inzichten raken wezenlijke uitgangspunten van Vrouwenstudies Theologie. Vrouwen zijn nu en in het verleden (helaas) tot een aparte maatschappelijke en kerkelijke categorie gemaakt.² Vrouwen hebben (door haar eigen specifieke maatschappelijke en kerkelijke positie) eigen ervaringen, eigen vormen van geloven en theologie ontwikkeld.³ Deze uitgangspunten van Vrouwenstudies Theologie wil ik in mijn bijdrage toetsen. Wat leveren ze op?

Vrouwenstudies Theologie is sinds een aantal jaren op de meeste theologische faculteiten en universiteiten een nieuw en vast onderdeel in de theologie geworden. Er is een aparte docent voor en deze heeft een eigen opdracht. Die opdracht wordt globaal als volgt omschreven⁴:

- het scheppen van een ruimte voor vrouwen om hun verhouding tot een

door mannen geformuleerde traditie in kerk en theologie te (her)formuleren;

- het onderzoeken van de wijze waarop godsdienstige teksten, ideologieën en praktijken de ongelijke machtsverhoudingen tussen mannen en vrouwen in stand houden, beïnvloeden en legitimeren;
- het doen van onderzoek naar de verzwegen (of vergeten) geschiedenis van vrouwen in de ontstaansculturen van de Bijbel en in de kerk- en kettergeschiedenis;
- het op basis van het voorafgaande ontwikkelen van nieuwe, zowel voor vrouwen als voor mannen bevrijdende vormen en inhouden van theologie en kritische reflectie daarop.

Aan die opdracht zou ik - nu Vrouwenstudies Theologie een vast onderdeel van de academische theologie is geworden - toe willen voegen: het doen van onderzoek naar de geschiedenis van vrouwen in de theologie en naar haar theologiebeoefening. Hoe bewegen vrouwen zich in de theologie en hoe beweegt theologie zich in hen? Welke specifieke ervaringen brengen vrouwen in de theologie in en wat draagt theologie specifiek bij aan ervaringen van vrouwen? Nu bestaat er natuurlijk niet één theologie en ook de ervaringen van vrouwen zijn niet eenduidig.

Welke theologie en welke ervaringen van welke vrouwen liggen vanuit Vrouwenstudies Theologie voor de hand om te onderzoeken? Het meest voor de hand ligt, gezien de langdurige uitsluiting van vrouwen van de wetenschappelijke theologiebeoefening, om de theologie van die vrouwen te onderzoeken die geformuleerd is buiten de academische theologie in een eigen vrouwenomgeving. Dat levert ongetwijfeld theologische resultaten op die typisch en eigen-aardig zijn. Een voorbeeld van een dergelijk onderzoek is het Hadewijch-onderzoek van Marieke van Baest. Zij kenmerkt het theologisch spreken van de 'fiere' Hadewijch als 'levensnabij' en 'beeldend'. Haar theologie ontstaat niet uit pure reflectie, maar ontvouwt zich in haar werken van binnen uit, door de daad van het scheppend schrijven.⁵

Vruchtbaar is ook onderzoek naar die vrouwen, die min of meer theologisch geschoold, sterk gestoten zijn op de grenzen van haar kerk of van de academische theologie. Dat levert een scherp fundamenteel theologisch inzicht op in de maatschappelijke achtergrond van theologie. Een voorbeeld van een dergelijk onderzoek is het Anna Maria van Schurman-onderzoek van Anne-Marie Korte. Zij lokaliseert de kern van de theologisch opvattingen van de geleerde en naar de labadisten overgelopen Anna Maria van Schurman in: een gemeenschap waarin te geloven valt. Haar theologie ontstaat uit de behoefte verantwoording af te leggen van eigen geloofsconflicten in een bepaalde maatschappelijke en kerkelijke situatie. Korte stelt dat wanneer vrouwen in het verleden over theologie schreven dat vaak vanuit die motivatie gebeurde en het is deze traditie die in onze tijd op ongekende schaal opleeft in de uitoefening van feministische theologie.⁶

Uit deze twee typen van onderzoek ontstaat het beeld dat vrouwen om allerlei redenen zowel nu als in het verleden anders met godsdienst en theologie bezig zijn dan mannen. Vrouwen zouden meer vanuit haar ervaringen, vanuit betrokkenheid, concreet, persoonlijk, zelf-bewust theologiseren. Ze zouden een meer 'onmiddellijke' verhouding hebben tot het goddelijke. Ze zouden religieuzer en mystieker ingesteld zijn. Ze zouden een meer integrale, holistische benadering hebben van theologie. Ze zouden vaak terecht komen in de mystiek, in sectarische groepen en in opwekkingsbewegingen.⁷

Niet zo voor de hand ligt het vanuit het perspectief van Vrouwenstudies Theologie om onderzoek te doen naar vrouwen die juist wel een weg hebben gevonden in de academische theologie. Patricia Labalme wijst in haar boek naar geleerde vrouwen in het Europees verleden op de uitsluiting van vrouwen van alle vakken aan de universiteit en wel het meest en langdurigst van de theologie. Zij typeert de enkele geleerde vrouwen die vanaf de zeventiende eeuw een doctorstitel behalen en leerstoelen verwerven als 'beyond their sex', als vrouwen die haar geslacht achter zich gelaten hebben. Pas in de twintigste eeuw, zegt zij, behaalde een vrouw voor 't eerst een doctoraat in de theologie.⁸ Elisabeth Moltmann-Wendel verwacht dat vrouwen binnen de academische theologie in veel gematigder zin dan vrouwen daarbuiten haar eigen positie als vrouw in de theologie zijn gaan betrekken.⁹ Het ligt derhalve niet voor de hand om onderzoek te doen naar vrouwen die in die academische theologie ver zijn doorgedrongen, naar vrouwen die in de theologie gepromoveerd zijn, en nog minder om te beginnen bij haar proefschriften, dat theologisch werk dat de goedkeuring nodig heeft van de heren professoren. Daar komt nog bij dat de gepromoveerde theologes¹⁰ zelf misschien niet genoemd willen worden in een kader van onderzoek naar vrouwen en in het perspectief van Vrouwenstudies Theologie en dat zij haar proefschrift zullen beschouwen als een beginnende proeve van theologie.

Er is bijna niets te verwachten van zo'n onderzoek vanuit het perspectief van Vrouwenstudies Theologie en vanuit het perspectief van de in het verleden gepromoveerde theologes. Maar precies dat 'bijna' interesseert mij. Wat levert het wel op? Wat dragen deze gepromoveerde theologes bij aan kennisvermeerdering ten aanzien van vrouwen en ten aanzien van theologie? Zijn er die een sekse-specifieke vraagstelling hanteren? Zijn er die visies van vrouwen verwerken? Zijn er die vrouwen als bron gebruiken? Zijn haar proefschriften specialistische, minutieuze bijdragen aan één van de vakgebieden van de theologie of ontwikkelen zij een eigen theologische probleemstelling? Hoe theologiseren zij dan? Zijn er die een verband weten te leggen tussen de 'klassieke' theologieopvatting die impliceert dat theologie over God gaat en godskennis oplevert en een godsdienstwetenschappelijke theologieopvatting waarin theologie gaat over de godsdienst als het

geheel van uitdrukkingen van de menselijke gerichtheid op 'God'?¹¹

Zijn er onder de gepromoveerde theologes in deze zin voorbeeld-vrouwen voor hedendaagse feministische theologes? De historica Selma Leydesdorff meent van niet. Zij zegt dat historica's iets kunnen leren van feministische theologen ten aanzien van de noodzakelijke afstand die, naast identificatie, nodig is voor geschiedschrijving. Feministische theologen, zo zegt zij, kunnen zich niet of nauwelijks identificeren. Er zijn 'in hun vakgebied geen vrouwelijke voorbeelden' en 'de Allerhoogste waartoe zij zich beroepshalve verhouden is evident mannelijk'.¹²

Deze vragen leverden voor mij de motivatie om op zoek te gaan naar gepromoveerde theologes, waarbij de vraag wat onder 'theologie' verstaan moet worden evenzeer een richtvraag is als de vraag naar kennisvermeerdering ten aanzien van vrouwen. Op voorhand valt sterk de afwezigheid van gepromoveerde theologes in de academische theologie op. Het lijkt of zij er niet of nauwelijks zijn. In een onlangs verschenen artikel van Lenie van Reijendam over vrouwelijke predikanten tussen 1911 en 1950 schrijft zij echter dat in het verleden veel vrouwen gepromoveerd zijn in de theologie - het schemert haar van de namen, ze noemt er zo dertien op - maar, schrijft zij, juist de laatste vijftientig jaar zijn er niet of nauwelijks vrouwen in de theologie gepromoveerd.¹³ Dit versterkt mijn vraag, die overigens ook gesteld is in de werkgroep Onderlinge Promotie Promoting (OPP, een afdeling van de IWFT, de Interuniversitaire Werkgroep Feminisme en Theologie), een werkgroep van veertig vrouwen die in het kader van Vrouwenstudies Theologie in de theologie aan het promoveren zijn, om een systematisch onderzoek naar het aantal gepromoveerde theologes in Nederland en een verkenning van haar werk.

Hieronder volgt een beschrijving van de wijze waarop de gepromoveerden en haar proefschriften opgespoord zijn en een plaatsing van haar aantal in de context van de theologische en andere faculteiten in Nederland. Daarna volgt een chronologische presentatie van de gepromoveerden en haar loopbaan en worden zij ingedeeld en getypeerd in drie generaties. Dan volgt een presentatie van de proefschriften volgens de vakgebieden der theologie. Het geheel wordt afgesloten met een samenvatting van bevindingen en enkele lijnen voor verder onderzoek.

I. Het opsporen van gepromoveerde theologes en haar proefschriften

De eerste, die in dit kader genoemd kan worden, is Anna Maria van Schurman (1607-1678). Zij schrijft in 1638 een 'dissertatio' over de kwestie of het christelijke vrouwen past om wetenschap te beoefenen. Deze dissertatie heeft zij echter niet in een academische zitting kunnen verdedigen. Vrouwen werden nog niet toegelaten tot de universiteit.¹⁴ Veel later, in 1879,

promoveert Aletta Jacobs als eerste Nederlandse vrouw en wel aan de faculteit der geneeskunde. Vanaf 1879 zijn er derhalve gepromoveerden te verwachten. A.C.E. Gerlings (1913) staat bekend als eerste vrouw die in de theologie promoveert.¹⁵ Voor de volledigheid is echter geprobeerd systematisch te achterhalen welke theologes in Nederland gepromoveerd zijn tussen 1879 en nu (juni 1988).

De eerste stap was een schriftelijk verzoek aan alle theologische faculteiten in Nederland, waarvan de doctorstitel erkend is, om opgave te doen van de aan hun instelling gepromoveerde theologes. Dit zijn de volgende universiteiten en faculteiten in volgorde van anciënniteit¹⁶: de Rijksuniversiteit te Leiden (RUL, 1575), Rijksuniversiteit te Groningen (RUG, 1614), de Universiteit van Amsterdam (UvA, 1632), de Rijksuniversiteit van Utrecht (RUU, 1636), de Johannes Calvijn Academie: promotie-academie van de Theologische Universiteit van de Gereformeerde Kerken in Nederland te Kampen (1854), de Theologische Universiteit van de Gereformeerde Kerken in Nederland te Kampen (vrijgemaakt, 1854), de Vrije Universiteit te Amsterdam (VU, 1880), de Theologische Universiteit van de Christelijk Gereformeerde Kerken in Nederland te Apeldoorn (1894), de Katholieke Universiteit van Nijmegen (KUN, 1923), de Universiteit voor Theologie en Pastoraat te Heerlen (UTP, 1966), de Katholieke Theologische Universiteit Amsterdam (KTUA, 1967), de Katholieke Theologische Universiteit Utrecht (KTUU, 1967), de Stichting Theologische Faculteit Tilburg (STFT, 1967).

De antwoorden van de theologische faculteiten van de Rijksuniversiteiten, de VU en Nijmegen varieerden van niet bekend, tot een enkele naam, tot een achteraf volledige opgave (RUG). De andere universiteiten lieten weten dat aan hun instelling geen vrouwen in de godgeleerdheid gepromoveerd zijn. Daarbij zij opgemerkt dat de katholieke universiteiten (uitgezonderd Nijmegen) eerst in 1966/67 zijn opgericht en sinds kort enkele mannelijke gepromoveerden hebben afgeleverd. Van Kampen is bekend dat de eerste vrouw zich in 1947 liet inschrijven en de tweede in 1964.¹⁷

Ondertussen werd een aantal systematische toegangen voor de periode vanaf 1924 tot nu gevonden. In de *Catalogus van academische geschriften (1924-1976)*¹⁸ die in 1977 is overgegaan in de *Bibliografie van Nederlandse proefschriften (1977-1980)*¹⁹ zijn alle gepromoveerden met voornamen, titels van hun proefschriften en plaats van promotie te vinden. Voor de periode na 1980 is gebruik gemaakt van de rubriek 'Promoties in de theologie' in het *Tijdschrift voor Theologie*.²⁰ In deze proefschriftenlijsten zijn mannen en vrouwen niet uitgesplitst, maar door de opgave van voornamen wel uit te splitsen, al is soms niet op te maken of het een man of een vrouw betreft. Bij twijfelgevallen zijn die proefschriften en zo nodig ander werk ingezien.

De gepromoveerde theologes in de periode tussen 1879 en 1924 waren moeilijker te achterhalen. De proefschriftenlijsten van Dee over de periode 1877-1899²¹ en die van Wijdelt over de periode 1815-1900²² vermelden van

gepromoveerden alleen de voorletters. Zij zijn derhalve onbruikbaar omdat niet te achterhalen is of het mannen of vrouwen betreft.

In 1949, zeventig jaar na de promotie van Aletta Jacobs, schrijft Dr. Marie van der Kolf een boek onder de titel *Zeventig jaar Vrouwenstudie*. In dit boek geeft zij een overzicht van Nederlandse vrouwen die een academische graad of titel behaalden voor zover zij waren opgenomen in het kaartsysteem van de Nederlandse Vereniging van Vrouwen met een Academische Opleiding (VVAO). In haar tekst noemt ze drie gepromoveerde theologes voor 1924: A.C.E. Gerlings (1913), N.A. Bruining (1916) en A. Zernike (1918). In totaal telt zij tussen 1924 en 1949 vier gepromoveerde theologes.²³ De *Catalogus* noteert in die periode zes gepromoveerden. Haar opgave vertoont derhalve na 1924 zeker hiaten. De vraag doet zich dan voor of voor 1924 wel volledig is. Ik ben daar niet vanuit gegaan en ben verder gaan zoeken.

De speurtocht naar systematische toegangen voor die vroege periode leidde naar het Centraal Bureau voor Statistiek. Deze heeft in de periode tussen 1882 en 1936/37 incidenteel cijfers verzameld over gepromoveerde vrouwen en daarna systematisch. Uit deze gegevens blijkt dat er in 1915/1916 nog een gepromoveerde vrouw geteld is.²⁴

Hoe nu die gepromoveerde uit 1915/1916 te achterhalen, zonder dat haar naam bekend is en zonder dat de instelling bekend is waar zij promoveerde? En als uit onvolledige gegevens van het CBS al blijkt dat mijn opgave niet volledig is, is het dan niet de moeite waard om bij die universiteiten die in die periode al bestonden naar systematisch toegangen te zoeken voor de gepromoveerden?

Zo gezegd, niet zo gedaan? Voor de theologische faculteiten van Groningen, Utrecht en Leiden zijn systematische toegangen gevonden. Inge de Wilde heeft in *249 Vrouwen na Aletta Jacobs. Vrouwelijke gepromoveerden aan de Rijksuniversiteit Groningen 1879-1987* systematisch onderzoek gedaan op grond van de jaarboeken van deze universiteit en de bibliografie van Nederlandse proefschriften.²⁵ Zij biedt voor deze universiteit niet meer gegevens dan mij al bekend waren. In het *Album promotorum der Rijksuniversiteit Utrecht 1815-1936*²⁶ zijn tussen 1879 en 1924 geen gepromoveerde theologes vermeld. In de *Jaarboeken der Rijksuniversiteit te Leiden 1877-1966/67*²⁷ wordt tussen 1879 en 1924 in 1915/16 een gepromoveerde, A.A. Vogelsang (1916), vermeld. Waarschijnlijk is zij de door het CBS in dat jaar getelde gepromoveerde.

Voor de theologische faculteiten van de Universiteit van Amsterdam en de Vrije Universiteit zijn geen gedrukte systematische toegangen gevonden voor het achterhalen van gepromoveerden. In het *Album Academicum* van de UvA dat loopt tot 1913 zijn gepromoveerden niet opgenomen²⁸, na 1913 is geen systematische toegang gevonden. Voor de VU zijn er alleen jaarboeken over de periode na 1925.²⁹ J.C. Schreuder staat echter bekend als

de eerste theologe die aan de VU promoveert en dat is in 1957.³⁰ De Katholieke Universiteit van Nijmegen, hoewel opgericht in 1923, heeft pas vanaf 1963 een volledige theologische opleiding. Vanaf die tijd kunnen leken daar theologie studeren.

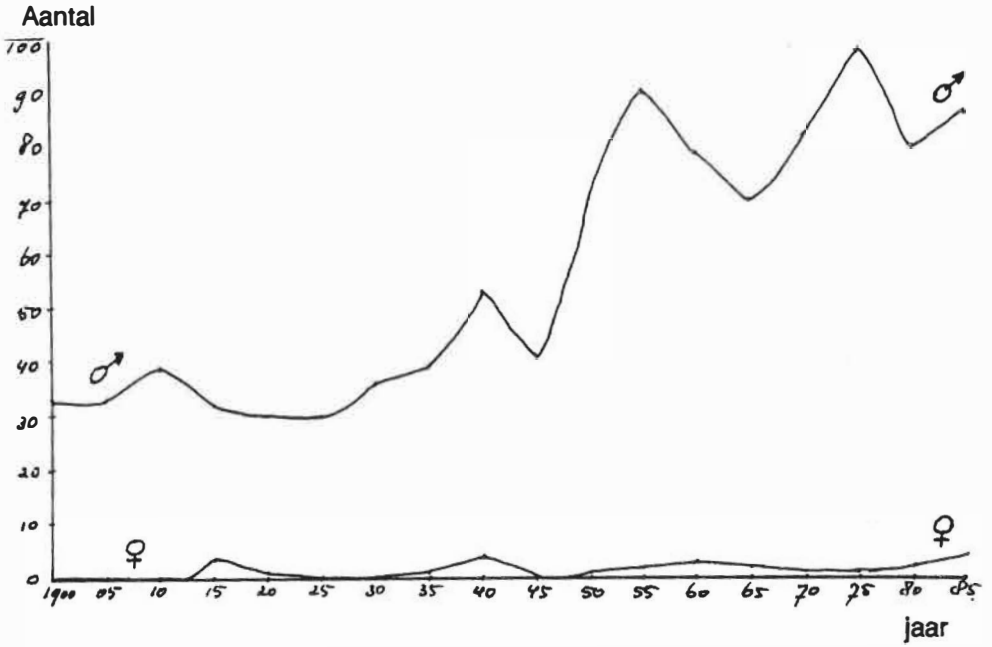
Wat levert dit speurwerk nu op? Er zijn in Nederland in totaal naar alle waarschijnlijkheid negenentwintig vrouwen in de theologie gepromoveerd tussen 1913 en 1988 (juni). Is dat nu veel of weinig? Het zijn er meer dan ik en anderen verwachtten. Het zijn in de periode die Van Reijendam-Beek beschrijft maar zes meer dan zij kent³¹ en haar indruk dat de laatste vijftientig jaar niet gepromoveerd is klopt niet. Vanaf 1970 zijn elf theologes gepromoveerd.

Uit onderzoek, dat in het kader van mijn doctoraalcollege Vrouwenstudies Theologie is verricht door Marlies de Jong en Hein Steneker, blijkt het volgende.³² Een vergelijking tussen mannen en vrouwen die in de theologie promoveren in de periode tussen 1901 en 1985 (zie grafiek 1A en B; vgl. bijlage, tabel 1) leert dat 97,5% van de gepromoveerden (in absolute getallen: 989) mannen en 2,5% (in absolute getallen: 25) vrouwen zijn. Een duidelijke piek onder de vrouwen is te zien in de beginperiode. In die periode, aan het einde van de eerste feministische golf, zijn procentueel meer vrouwen gepromoveerd (8,6%) dan ooit in deze eeuw. Het aantal gepromoveerde theologes blijft in de hele periode in absolute aantallen schommelen tussen 0 en 4 per vijf jaar, terwijl het aantal gepromoveerde mannen aanzienlijk toeneemt van vermoedelijk 33 (1901-1905) tot 86 (1981-1985). Uit deze vergelijking blijkt dat in de hele periode, vergeleken met mannen, zeer weinig vrouwen promoveren en dat dit gedurende deze eeuw in verhouding tot mannen zelfs iets afneemt. Doet dit verschijnsel zich in gelijke mate voor in andere faculteiten?

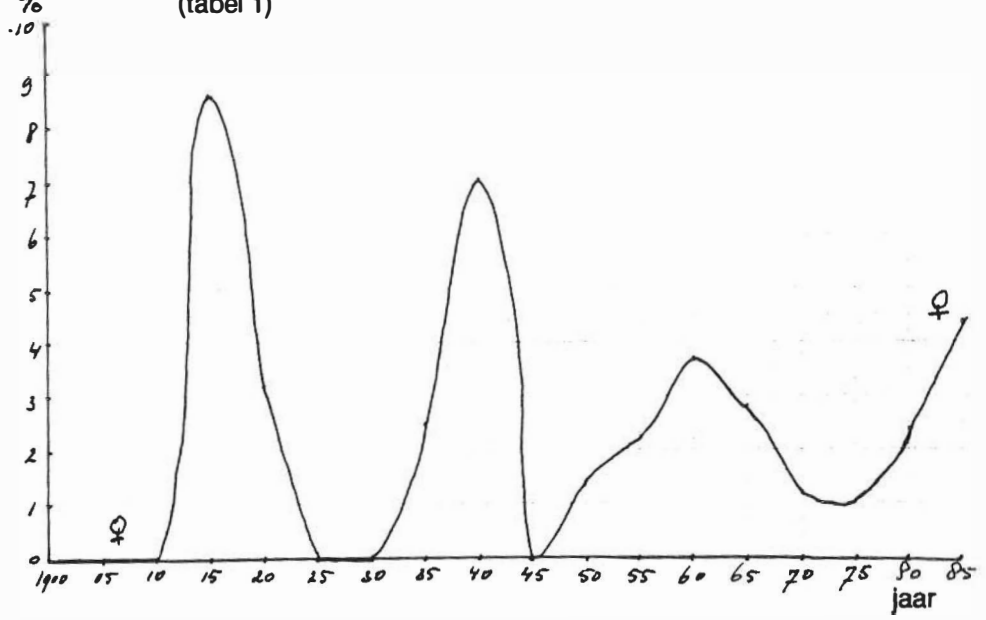
Een vergelijking tussen promoties aan de theologische faculteiten en aan de faculteit der geneeskunde, landbouw-wetenschappen, rechtsgeleerdheid, diergeneeskunde, economie, letteren en wijsbegeerte, technische wetenschappen, wiskunde en natuurwetenschappen, in de periode tussen 1931 en 1985 (zie bijlage, tabel 2 en 3) leert dat in de godgeleerdheid door vrouwen in aantal en percentage nog minder gepromoveerd is dan in andere wetenschappen. Alleen techniek en economie zijn nog iets vrouw-vreemder dan godsdienst. Ligt de verklaring hiervan vooral in de werkgelegenheid, zoals De Jong en Steneker menen, of meer in de wetenschapsaard van theologie? Is het voor vrouwen moeilijker een theologische identiteit te ontwikkelen? Een antwoord op deze vragen kan gevonden worden in het studieverloop.

Over de jaren 1931-1985 maken vrouwen 16,2% van het aantal ingeschreven studenten aan de theologische faculteiten uit, 12,0% behalen een kandidaatsdiploma, 10,4% behalen een doctoraaldiploma en 2,6% promoveren (zie

Grafiek 1 A. Aantallen gepromoveerde vrouwen en mannen in de theologie 1901-1985 (tabel 1)

Grafiek 1 B. Percentage gepromoveerde vrouwen in de theologie 1901-1985 (tabel 1)

bijlage, tabel 4, 5, 6 en 3). Er vallen procentueel meer vrouwen af naarmate de wetenschappelijke graad hoger wordt. Doet dit verschijnsel zich in gelijke mate in andere faculteiten voor? Dit zou nader onderzocht moeten worden.

Aan welke instelling zijn zij gepromoveerd? De 29 theologes zijn gepromoveerd in de godgeleerdheid aan de volgende universiteiten: RUL (13x), UvA (5x), KUN (4x), RUG (3x), VU (3x), RUU (1x). Opvallend is de hoge score van Leiden. Is deze te verklaren uit een bepaalde wetenschapstraditie? Wordt er door mannen ook opvallend meer gepromoveerd in Leiden? Zijn er andere factoren aan te wijzen waardoor vrouwen gestimuleerd werden aan deze faculteit?

In dit onderzoek staan vrouwen die gepromoveerd zijn in de theologie centraal. Er zijn echter ook vrouwen gepromoveerd aan andere faculteiten, met name letteren en wijsbegeerte, op onderwerpen die ook in een theologische faculteit zouden kunnen worden ondergebracht.³³ Dit valt met name op bij katholieke vrouwen.³⁴ Zijn er onder hen die een sluipteg hebben moeten zoeken omdat er voor hen in de theologie geen plaats was? Dit lijkt waarschijnlijk. Immers pas vanaf 1963 is het mogelijk dat leken en dus vrouwen katholieke theologie kunnen studeren. In dit kader past het te vermelden dat de Neerlandica en self-made theologe Catharina Halkes op grond van haar theologisch werk in 1982 een eredoctoraat in de godgeleerdheid heeft verworven aan de Berkeley Divinity School of Yale en in 1983 is benoemd als hoogleraar Feminisme en Christendom aan de theologische faculteit van Nijmegen.³⁵

Een recent voorbeeld van uitwijking naar een andere faculteit is de promotie van Maria de Groot. Zij behaalde op 27 mei 1988 de doctorstitel in de letteren aan de Rijksuniversiteit Utrecht, nadat haar ontwerp-proefschrift door een commissie van de theologische faculteit afgewezen was. In haar proefschrift *Messiaanse ikonen. Een vrouwenstudie van het evangelie naar Johannes* tracht zij een feministisch theologische leeswijze te ontwikkelen van het evangelie naar Johannes.³⁶

Uit bovenstaand voorbeeld blijkt dat ook buiten de theologische faculteiten theologisch werk door vrouwen is geproduceerd. In deze bijdrage staan echter die vrouwen centraal die regulier gepromoveerd zijn in de theologie.

II. Drie generaties

*"(...)maar wat zuchtte ik vaak onder dat
eindelozes kopjes wasschen:
och was ik maar een jongen
dan kon ik studeeren als mijn broeder
en dominee worden".*

J.B. Zwaardemaker-Visscher in 1898
over haar jeugd in de veertiger jaren.³⁷

Leidraad bij de beschrijving van de gepromoveerden in generaties is: de loopbaan, de motivatie om te promoveren, de betrokkenheid bij vrouwen zoals blijkt uit geschriften en met name de noemer waarop zij zich onderling of met anderen georganiseerd hebben als vrouw. De typering van een generatie geldt natuurlijk nooit in dezelfde mate voor iedereen.

De namen van de gepromoveerden worden hieronder gegeven in de chronologische volgorde van haar proefschrift. De naam levert meteen een aantal problemen op. Degenen die getrouwd zijn en haar mansnaam gebruiken verdwijnen uit het zicht. Een aantal die getrouwd-zijn gebruiken haar mansnaam en haar meisjesnaam (vadersnaam). Sommigen die getrouwd zijn gebruiken alleen haar meisjesnaam. Anderen die getrouwd zijn geweest komen met dubbele naam en met meisjesnaam voor. Alleen al door de namen komt bij de één een stuk privé-leven boven terwijl bij een ander de persoon juist geheel uit het zicht verdwijnt. Ik geef telkens de naam of namen waaronder de gepromoveerde zelf ooit gepubliceerd heeft.

Na de naam volgt de geboorteplaats, zoals die vermeld is in het proefschrift, en het geboorte- en eventueel sterfjaar. Indien het geboortjaar en het (eventuele) sterfjaar niet bekend zijn is dat aangegeven met een vraagteken.

Na deze gegevens leek het voor de hand te liggen aan te geven bij welk kerkgenootschap de gepromoveerde was/is aangesloten of welke levensbeschouwelijke achtergrond zij had/heeft. Dit leverde een probleem op. Uit schriftelijke en mondelinge informatie is gebleken dat nogal wat gepromoveerden gewisseld zijn van kerkgenootschap of levensbeschouwelijke achtergrond. Zo zijn er die overgegaan zijn van algemeen vrijzinnig protestant naar doopsgezind, van hervormd naar remonstrants, van gesecculariseerd joods naar hervormd, van gereformeerd naar hervormd, van joods naar katholiek, van hervormd naar katholiek. Van een aantal gepromoveerden van de laatste generatie is de kerkelijke achtergrond niet uit literatuurgegevens op te maken. Deze complexe en ingewikkelde gegevens hebben ertoe geleid om het kerkgenootschap alleen te vermelden in de context van de beroeps-

praktijk.

Ook de exacte weergave van de loopbaan van de gepromoveerden zou leiden tot een zeer ingewikkeld en uitvoerig verhaal. Er zijn er die directrice waren/zijn van een ziekenhuis, van een vormingscentrum, godsdienstlerares, bibliothecaris, hoofd van een consultatiebureau, privaat-docent, invalster, tijdelijk docent, wetenschappelijk assistent, wetenschappelijk medewerkster, lector, hoogleraar, buitengewoon hoogleraar. Ze waren/zijn veelal niet 'gewoon' predikant, maar voorgangster, vicaris, hulppredikant, waarnemend predikant, predikant met een bijzondere opdracht, jeugdpredikant, radiopredikant, bejaardenpastor, zendingspredikant. Bovendien hangen loopbaan en privé-leven nogal eens samen. Het een is soms moeilijk te begrijpen zonder het ander. Er zijn er die haar werk opgeven vanwege een huwelijk en weer gaan werken na de dood van haar man; er zijn er die ontslagen worden vanwege een huwelijk en er zijn er die niet trouwen om haar baan te behouden; er zijn er die geen baan krijgen aan de universiteit omdat zij kinderen hebben, en er zijn er die geen kinderen hebben vanwege een baan aan de universiteit, er zijn er die ineens ontheven worden uit haar functie, die free-lance werken, betaald en onbetaald, tijdelijk aangesteld, enzovoort, enzovoort. In het kader van dit artikel beperk ik mij tot een eerste beschrijving van haar beroepspraktijk. Deze beschrijving kan tot vertekeningen leiden omdat kerkelijke gegevens in *Van Alphens Nieuw Kerkelijk Handboek*³⁸ en academische gegevens in de *Adreslijst universiteit*³⁹ systematisch te achterhalen zijn, terwijl gegevens over een buiten-kerkelijke en buiten-universitaire loopbaan dat niet zijn. Het jaar van promoveren en de instelling worden kort vermeld bij de loopbaan.

Een beschrijving van de gepromoveerden vanuit haar betrokkenheid bij vrouwen, zoals blijkt uit geschriften en uit het zich organiseren als vrouw, ligt niet voor de hand. Echter bij een eerste blik op de proefschriften vielen twee dingen op. Er zijn elf proefschriften waaraan stellingen toegevoegd zijn die de kerkelijke, maatschappelijke en theologische positie van vrouwen betreffen.⁴⁰ Dit leidde ertoe gericht op zoek te gaan naar artikelen van de gepromoveerden over vrouwen in een aantal Nederlandstalige verzamelbundels van vrouwen rond het thema vrouw⁴¹, in vrouwentijdschriften⁴² en in thema-nummers van theologische tijdschriften.⁴³ Na 1960 bood de *Bibliografie Feminisme en Christendom* een goede toegang.⁴⁴ Tot mijn verbazing hebben zij - op een enkeling na - geschreven over vrouwen. Op Gerlings na, voor wie het een hoofdthema is, is het bij hen min of meer een zijdelings thema. Het is geen voor hen typisch eigen, maar wel een gemeenschappelijk onderwerp. Zij laten zich hierop aanspreken.

Een tweede punt dat opviel in de proefschriften is dat er een aantal zijn die elkaar noemen. De inhoudelijke receptie van elkaars werk in de proefschriften is niet noemenswaardig, maar in het voorwoord of het nawoord, in stellingen, in een enkele literatuurverwijzing worden enkele

collegae-gepromoveerden vermeld. Dit leidde ertoe attent te zijn op verbanden op organisatorisch vlak.

De eerste generatie: pioniersters in kerk en theologie (1913-1918)

1. A.C.E. Gerlings, Arnhem, 1875-1942, promotie 1913 RUG, directrice ziekenhuis Noordwijk aan Zee 1914-1917, Hervormd godsdienstonderwijzeres Zandvoort 1917-1921, voorgangster jeugdkerk 's-Gravenhage 1921-1933, particulier jeugdpredikante Noordwijk aan Zee 1915-1942.⁴⁵
2. N.A. Bruining, Oterleek, 1886-1963, docente op de Kweekschool vanwege het Haags genootschap, 'radiopredikante'⁴⁶, promotie 1916 UvA, voorzitter van de Centrale Commissie van het Vrijzinnig Protestantisme in Nederland, voorzitter Vrijzinnige Protestantse Radio Omroep (VPRO) vanaf 1926, lerares godsdienst en Hebreeuws aan verschillende scholen, houdt cursussen aan volksuniversiteiten en voor de VPRO.⁴⁷
3. A.A. Vogelsang, Breda, ?-?⁴⁸, promotie 1916 RUL, lid NHK⁴⁹.
4. A. Mankes-Zernike, Amsterdam, 1887-1972⁵⁰, predikante Doopsgezinde Broederschap Bovenknijpe (Fr.) 1911-1915, promotie 1918 UvA, voorgangster Nederlandse Protestantenvbond Rotterdam 1921-1948.⁵¹

De eerste generatie is geboren in de vorige eeuw. De vrouwen van deze generatie hebben theologie gestudeerd en zijn gepromoveerd aan het einde van de eerste feministische golf (1870-1919).⁵² Zij zijn pioniersters in meerdere opzichten: de eerste vrouwen die theologie gaan studeren, de eerste vrouwen die promoveren, de eerste vrouwen die daadwerkelijk opteren voor het predikantschap. Zij hebben een vrijzinnige of hervormde achtergrond. Het lijkt niet primair wetenschappelijke interesse die hen leidt naar een promotie, maar een manier om hun wankelende positie als eerste vrouw in het veld van het pastoraat te versterken door de inhoud van het proefschrift of door de status van het gepromoveerd-zijn.⁵³ Bruining en Mankes-Zernike geven na haar promotie theologisch werk uit. Bruining verzorgt een uitgave van het dogmatisch werk van haar vader, de dogmaticus Prof. Alb. Bruining en Mankes-Zernike geeft haar preken uit en schrijft enige boeken over godsdienst.

Blijkens haar geschriften zijn zij allemaal op de één of andere manier betrokken bij de algemene of kerkelijke vrouwenbeweging. Zij schrijven over 'vrouw en kerk'. Binnen dat thema wordt aan de orde gesteld: de toelating tot het ambt⁵⁴, de bevordering van mogelijkheden voor werk van theologes binnen de kerk⁵⁵, de salariëring van in theologie opgeleide vrouwen die werken in de kerk⁵⁶, en meer algemeen de mogelijkheden van

vrouwen om te werken aan de kerk.⁵⁷ 'Vrouwen en de theologiestudie' is een tweede thema. Aan de orde komen: de geringe deelname van vrouwen aan de theologiestudie, het beroepsperspectief voor theologes⁵⁸, de inhoudelijke invloed van vrouwen op de theologiestudie en van de theologiestudie op vrouwen.⁵⁹

Gerlings, Bruining en Mankes-Zernike waren betrokken bij de in 1918 opgerichte Vereniging van Vrouwen met een Academische Opleiding.⁶⁰ Een nu nog bestaande belangenvereniging van vrouwen met een wetenschappelijke opleiding. Onderling organiseren zij zich in ieder geval op het punt van de toelating tot het ambt. Gerlings, Bruining en Vogelsang richtten tussen 1909 en 1912 jaarlijks een gezamenlijk verzoek tot de Nederlands Hervormde Kerk om vrouwen toe te laten tot het predikambt.⁶¹ Gerlings, Bruining en Mankes-Zernike sluiten zich bij de oprichting in 1923 aan bij de Kring van Vrouwelijke Predikanten in Nederland.⁶² Deze kring werd opgericht "(...) voor vrouwelijke predikanten, hulppredikanten en alle vrouwelijke afgestudeerden die begeren als predikant te werken. Ten einde een band te vormen, elkaar steun te bieden bij de consolidering van onze ambtelijke positie, en de problemen te bespreken welke zich in de praktijk voordoen".⁶³ Zij organiseren zich als academische vrouwen en als afgestudeerde vrouwen in de theologie die in de kerk (willen) werken.

De tweede generatie: buitengewoon predikant en free-lance theoloog (1933-1966)

5. A.H.A. Bakker, Hoorn, 1907-1984⁶⁴, promotie 1933 UvA, privaatchoortekstcritiek NT aan de RUL en RUU⁶⁵, predikante Doopsgezinde Broederschap te Middelburg en Goes 1940, sinds 1968 ook Vlissingen tot 1972.⁶⁶
6. J.W. Herfst (Herfst-Vinke), Leiden, 1906, voorgangster Nederlandse Protestantenvbond te Brielle 1930, predikante Remonstrantse Broederschap te Doesburg 1931, Hoogeveen 1932, promotie 1938 RUL, voorgangster Nederlandse Protestantenvbond 1941, predikant te Haarlem 1948-1958, eervol ontheven.⁶⁷
7. C.E. te Lintum, Rotterdam, 1904-?⁶⁸, promotie 1938 RUL.
8. E. Hirschmann, Ilmenau/Thüringen,?-?, promotie 1940 RUG.
9. G.L. van Dalfsen, Bandoeng, 1905, waarnemend predikante Remonstrantse Broederschap te Hoorn 1932, eervol ontheven 1938, promotie 1940 RUL, hulppredikante te Utrecht 1940-1941, predikante te Doesburg 1941, eervol ontheven 1948.⁶⁹

10. J.L. Klink, Roermond, 1918, promotie 1947 RUL, predikante in tijdelijke dienst Remonstrantse Broederschap te 's-Gravenhage 1948, met bijzondere opdracht 1951, in tijdelijke dienst te Schoonhoven 1953, met bijzondere opdracht voor Leeuwarden en de Bilt 1955, Haarlem 1958, sinds 1968 freelance voor godsdienstige opvoeding.⁷⁰
11. C. Boer, Grootebroek, 1914, jeugdpredikante Nederlandse Hervormde Kerk te Utrecht 1940-1946, tevens algemeen-secretaresse van de V.C.J.C.⁷¹, hulppredikante te Peins, Zweins en Schalsum 1948-1953, promotie 1952 RUL, directrice vormingscentrum "Oolgaardt" te Arnhem 1953-1968, predikante bijzondere werkzaamheden verpleeghuis "Amstelhof" Amsterdam 1969, idem verzorgingshuizen "Osdorperhof" en "Eben Haëzer" Amsterdam 1976-1979⁷², voorzitter Vrijzinnig Hervormde Vrouwen Federatie (VHVF).⁷³
12. E. Flesseman-Van Leer, Berlijn, 1912, tijdelijk aangesteld lerares klassieke talen 1936-1938, predikante voor de United Church of Canada 1944-1945.⁷⁴ Promotie 1953 RUL. Hier een greep uit haar freelance werk⁷⁵: zomerstudiekampen Canadese Christenstudentenbeweging 1955-1959, lid van de Commissie on Faith and Order van de Wereldraad van Kerken sinds 1964, lid van het Working Committee van de Wereldraad (1969-1975), lid subcommissie voor de relatie met het Jodendom, lid onderafdeling Dialoog met mensen van levende geloven en ideologieën, lid van de Raad voor de zaken van kerk en theologie van de Nederlandse Hervormde Kerk, startster van de sectie geloofsvragen van de Raad van Kerken, voorzitter van de Raad van Kerken in Amstelveen, voorgangerster op verzoek, tijdelijk docente RUL voor driejarige cursus over kerk en Israël, semester vervangend professoraat in de oecumenica in Bochum (BRD), invalster voor cursus christologie aan de KTUA.⁷⁶
13. J.C. Schreuder, Amsterdam, 1917, redactiesecretaris *Vox Theologica* (1940-1945), zendingswerk onder vrouwen en meisjes vanwege de Nederlands Gereformeerde Kerk te Bandung 1946-1948, zendinge te Semarang⁷⁷, vicaris vanwege de Nederlandse Hervormde Kerk te Lonneker 1952, vicaris te Amsterdam 1955, promotie 1957 VU, predikant bijzondere werkzaamheden bejaardenpastor aan de "Amstelhof" te Amsterdam 1959, tevens sinds 1970 postacademische training voor predikanten aan de VU, lector speciale poimeniek aan de VU 1973, hoogleraar VU 1980.⁷⁸
14. C. Rozemond, Amsterdam, 1930-1987, lid van de oecumenische gemeenschap van de Soeurs de Grandchamps, promotie 1959 RUL, onderdirecteur van de afdeling theologie van de universiteitsbibliotheek van de RUL.⁷⁹

vicaris te Oosterend en Oude Schild 1967, predikante te Oosterend en Oude Schild 1968, Haarlem (Waals) 1973, predikante met bepaalde opdracht (Vrijzinnig Hervormd) 1983-1987.⁸⁰

15. W.C.S. van Benthem Jutting, Haarlem, 1920, Hoofd Consultatiebureau inzake het Onderzoek naar het Vaderschap⁸¹, promotie 1959 RUL.
16. O.J.R. Schwarz, Wenen, ?-?, promotie 1965 KUN, secretaresse van kardinaal Willebrands.⁸²
17. A.G. van Daalen, Bilthoven, 1922, promotie 1966 UvA, wetenschappelijk assistente en wetenschappelijk medewerkster voor bijbels hebreuws 1948-1985⁸³, secretaris van het curatorium van het doopsgezind seminarium.⁸⁴
18. M.C. Jongeling (Amsterdam, 1918), jeugdpredikante Nederlandse Hervormde Kerk te Zwolle 1941, voorgangster Vereniging Vrijzinnige Hervormden te Arnhem 1944, zendingspredikant te Djakarta (Ind.) 1957, vicaris te Haarlem 1961, idem te Epse 1964, promotie 1966 RUL, predikant te Deventer 1968, te Epse, Gorssel-Epse 1972-1979.⁸⁵

De tweede generatie is geboren vóór 1930 en heeft theologie gestudeerd en is gepromoveerde ruim na de eerste feministische golf en vóór de tweede feministische golf (1967).⁸⁶ Velen van hen leven nog en zijn nu in de zeventig. De achtergrond van deze generatie blijft het vrijzinnig protestantisme (naast doopsgezind nu ook remonstrants), vrijzinnig hervormd en hervormd, de eerste katholiek dient zich aan. De meesten hebben op de een of andere manier werk gevonden als 'predikant' in de kerk.

Een aantal van hen promoveert nadat zij enige jaren hebben doorgebracht in een beroepspraktijk en keren vervolgens terug naar die praktijk. Het lijkt meer wetenschappelijke interesse in de theologie die deze generatie in de richting van een dissertatie leidt. De proefschriften van Hirschmann, Flesseman-Van Leer en Rozemond worden bij het betreffende onderwerp vermeld in het *Lexikon für Theologie und Kirche*. Een aantal van hen als Bakker, Te Lintum, Van Dalven, Klink, Flesseman-Van Leer, Schreuder en Rozemond hebben na haar dissertatie andere boeken geschreven. Schreuder en Van Daalen worden vast aangesteld aan de theologische faculteit. Schreuder wordt de eerste vrouw aangesteld als hoogleraar aan een theologische faculteit. H. Berkhof schrijft over Flesseman-Van Leer, die zeker ook op grond van haar werk een professoraat verdiend heeft: "Anderzijds moet gezegd worden, dat ze telkens weer voor universitaire posten werd gepasseerd omdat de betrokken instanties meenden, dat een 'huisvrouw' die niet naar behoren zou kunnen vervullen. Daaraan is te wijten dat ze haar

werk geheel 'free-lance' heeft moeten verrichten".⁸⁷

Ook deze generatie schrijft over vrouwen. Het thema vrouw en kerk blijft een rol spelen.⁸⁸ De volledige toelating tot het ambt blijft één van de belangrijkste kwesties, maar er komen nu ook artikelen waarin ervaringen met het werken in de kerk beschreven worden.⁸⁹ Daarnaast verschijnt een artikel over de maatschappelijke positie van ongehuwde vrouwen⁹⁰ en een artikel over bijbelse lijnen ten aanzien van de man-vrouw verhouding.⁹¹

Ook deze generatie organiseert zich in vrouwennetwerken. Bakker, Klink, Boer, Rozemond, Van Benthem Jutting en Van Daalen zijn lid zijn geworden van de Vereniging van Vrouwen met een Academische Opleiding.⁹² Op een enkele uitzondering na zijn zij bovendien allen lid geweest van de Kring van Vrouwelijke Predikanten.⁹³ Hier hebben de eerste en tweede generatie elkaar getroffen. Hier hebben de vrouwen die lid waren van kerken als de Doopsgezinde en de Remonstrantse Broederschap, die theologes tot het ambt toelieten, en theologes die lid waren van de NHK, die pas in 1967 theologes toelaat tot het ambt, elkaar ontmoet. Herfst, Te Lintum en Van Dalfsen zijn in ieder geval lid geweest van Kaap de Goede Hoop⁹⁴, een in 1925 opgericht meisjesdispuut aan de theologische faculteit van Leiden. Dit gezelschap was opgericht uit onvrede over de herencolleges, die "(...) een geesteshouding veronderstellen welke niet de onze is en waartoe wij ons moeten forceren".⁹⁵ Van Daalen werd al in haar studententijd lid van de Soroptimisten, een soort Rotary-club voor vrouwen met maatschappelijke functies.⁹⁶

Een belangrijk punt van tweede generatie blijft de volledige toelating tot het ambt, met dit verschil dat zij dit tijdens haar leven verwezenlijkt zien. Verder zoeken ook zij onderling steun in haar functioneren binnen de kerken. Een nieuw punt is het willen werken aan een theologische faculteit. Dit wordt echter geen item waarop zij zich als vrouw organiseren. Een punt waarop sommigen uit deze generatie zich als vrouw organiseren is een meisjesdispuut aan de theologische faculteit in Leiden. Is dit een factor geweest in het ontwikkelen van een theologische identiteit waardoor promotie mogelijk werd? Ligt hier misschien een deel van de verklaring voor het hoge aantal gepromoveerden in Leiden?

De derde generatie: (universitair) wetenschapster in theologie en andere wetenschappen (1973-1988)

19. G.M. van Asperen, Rotterdam, 1941, staffunctionaris van de Student-Christian Movement in Canada 1968-1969, medewerkster van het Bureau Vormingswerk aan de RUU 1971⁹⁷, promotie 1973 RUU, lector in de sociale ethiek aan de RUG⁹⁸, hoogleraar in de Faculteit der Wijsbegeerte UvA voor inleiding in de wijsbegeerte en ethiek.⁹⁹

20. H.M. Dupuis (Terborgh-Dupuis), Rotterdam, 1945, promotie 1976 RUL, bijzonder hoogleraar in de Faculteit der Geneeskunde RUL voor medische ethiek.¹⁰⁰
21. M.M. Mallory (Goosen-Mallory), Tulsa/Oklahoma VS, 1943, tijdelijk katholiek zuster in de Carthusian Order te Giaveno Italië¹⁰¹, promotie 1977 KUN, freelance theologisch onderzoekster in Nederland ¹⁰², nu woonachtig in de Verenigde Staten.
22. G.M.M. Verstraelen-Gilhuis, Leimuiden, 1942, wetenschappelijk medewerkster Interuniversitair Instituut voor Missiologie en Oecumenica, afdeling Missiologie 1969-1974¹⁰³, promotie 1982 VU, freelance missiologe: eindredactie *Wereld en Zending* tot 1987, lid moderamen Afrika Orgaan van de Zending van de Gereformeerde Kerken in Nederland, lid Deputaties Oecumene Buitenland Gereformeerde Kerken in Nederland, lid oecumenische kerkgemeenschap Merenwijk (Leiden), jaarlijks gastdocente Near East School of Theology (NEST), Beirut-Libanon voor Afrikaanse kerkgeschiedenis (M.th.Level) en Oude Kerkgeschiedenis (inleidend college).¹⁰⁴
23. M. Bons-Storm, Vlaardingen, 1933, docente pastorale psychologie aan de theologische faculteit Indonesian Christian University 1967-1972, docente psychologie Theologische Hogeschool Kampen 1977-1982, universitair docente vanwege de Nederlandse Hervormde kerk aan de RUG voor pastoraat en gemeenteopbouw 1982¹⁰⁵, promotie 1984 VU.
24. A.B. Sapir (Abullafia-Sapir), New York, 1952, promotie 1984 UvA, research fellow in Clare Hall te Cambridge, Engeland.¹⁰⁶
25. I.D. de Beaufort, Deventer, 1954, promotie 1985 RUG, wetenschappelijk medewerkster Instituut Gezondheidszorg Maastricht.¹⁰⁷
26. C.J.L. Kloos, 's-Gravenhage, 1939, lerares klassieke talen 1962-1971¹⁰⁸, daarna theologiestudie, promotie 1986 RUL.
27. M.W.H. Steemers-Van Winkoop, Geleen, 1949, verpleegkundige 1969-1981, studiesecretaris Secretariaat Rooms Katholiek Kerkgenootschap met aandachtsvelden oecumene en ethiek¹⁰⁹, promotie 1986 KUN.
28. E.G.E. van der Wall, Ermelo, 1953, wetenschappelijk assistente vakgroep kerk- en dogmengeschiedenis van de Faculteit der Godgeleerdheid RUL 1980-1984, universitair docente (parttime) Werkgroep Engels-Nederlandse Betrekkingen Sir Thomas Browne Institute Leiden, 1985-1987¹¹⁰,

promotie 1987 RUL, universitair docente kerk- en dogmengeschiedenis RUL 1987.¹¹¹

29. J.L. van den Hoek (Van de Bunt-Van den Hoek), Wassenaar, 1943, pastoraal werk in Noord-Holland in de Nederlandse Hervormde Kerk 1971-1987, parttime assistente van Prof. Dr. P.F. Smulders in Amsterdam, ziekenhuispastor in een ziekenhuis in Bergen 1977-1978, lerares klassieke talen te Schagen en Alkmaar 1979-1983, assistent ZWO aan de theologische faculteit van de KUN, 1983-1986, freelance predikante en onderzoekster 1986¹¹², promotie 1988 KUN, nu als freelance predikante en onderzoekster werkzaam in Boston, Verenigde Staten.

De derde generatie is gepromoveerd tijdens de tweede feministische golf. De eerste gereformeerde theologe (Verstraelen-Gilhuis) en twee katholieke theologes (Mallory en Steemers-Van Winkoop) promoveren. Het is niet altijd uit de loopbaan af te lezen waar een aantal van deze generatie kerkelijk te plaatsen is.

In tegenstelling tot de vorige generatie ligt het beroepsperspectief niet in het werken als predikante of voorgangster in de kerk. Het lijkt overwegend wetenschappelijke interesse die deze generatie in de richting van een dissertatie leidt. Meerderen hebben al voor haar dissertatie zelfstandige wetenschappelijke publicaties op haar naam staan. Anderen promoveren snel na het doctoraal. Meer dan de vorige generatie worden zij vast aangesteld aan de universiteit (Van Asperen, Dupuis, Bons-Storm, De Beaufort, Van der Wall). Opvallend is dat er drie (Van Asperen, Dupuis en De Beaufort) terecht komen, twee als hoogleraar, aan een andere dan de theologische faculteit en wel aan de faculteit voor geneeskunde en de faculteit voor wijsbegeerte. Hebben zij in de theologische faculteit geen beroepsperspectief gevonden of is theologie voor hen inhoudelijk alleen als filosofie of ethiek te voltrekken? Deze generatie heeft in tegenstelling tot de vorige (nog) geen hoogleraar in de theologie geleverd. Net als in de vorige generatie zijn er die freelance theologisch (moeten) werken (Mallory, Verstraelen-Gilhuis, Van den Hoek).

Ook deze generatie schrijft op een enkeling na over vrouwen. Sommigen doen dat uitvoerig, anderen beperken zich tot een enkele stelling in haar proefschrift. Het thema 'vrouw en kerk' ontbreekt echter nagenoeg in betreffende publicaties.¹¹³ Zij publiceren eerder vakartikelen binnen een feministisch kader: ethiek¹¹⁴, pastoraat¹¹⁵, zendingswetenschap¹¹⁶ en systematische theologie.¹¹⁷ Een enkeling laat zich expliciet negatief uit over feministische theologiebeoefening.¹¹⁸

Deze generatie is niet zoals de twee vorige generaties samen als predikante opgetrokken. In 1970 wordt de Kring van Vrouwelijke Predikanten opgeheven. Zij organiseerden zich ook niet samen als vrouw op een andere

noemer. In tegenstelling tot de twee vorige generaties kennen zij elkaar overwegend niet. Meerderen hebben zich wel aangesloten bij verschillende academische en academisch theologische organisaties. Zo was Dupuis lid van de Vereniging van Vrouwelijke Studenten te Leiden (VVSL), Bons-Storm van het vrouwendispuut Pallas van de VU en zijn De Beaufort en Van der Wall lid van de Vereniging van Vrouwen met een Academische Opleiding. Bons-Storm en Van der Wall zijn lid van de Interuniversitaire Werkgroep Feminisme en Theologie. Verstraelen-Gilhuis, Bons-Storm en Steemers-Van Winkoop komen we tegen in het conferentieboek van de European Society of Women for Theological Research.¹¹⁹ Het is moeilijk iets algemeen over deze generatie te zeggen. Zij hebben geen gemeenschappelijk strijdpunt gehad, zoals de eerste en tweede generatie, rond de toelating van theologes tot het ambt. Een aantal van hen verdwijnt uit de theologie, anderen participeren min of meer in feministische theologische circuits, weer anderen zijn zo niet te plaatsen. Het is een wat versnipperde generatie zowel vanuit de optiek van theologie en loopbaan als vanuit het oogpunt van het zich organiseren als vrouw.

Hoe zal de volgende generatie eruit zien? Dat is niet moeilijk te raden. Er zijn op het ogenblik minstens veertig vrouwen bezig met het voorbereiden van een proefschrift in de theologie. Deze veertig vrouwen zijn onderling verenigd in de werkgroep Onderlinge Promotie Promoting (OPP). Op een enkeling na hanteren zij een seksspecifieke vraagstelling in haar proefschrift (zie bijlage in deze bundel), een groot gedeelte van hen werkt aan een theologische faculteit. De inzet van de volgende generatie is de deelname aan en met name ook de toeëigening van de theologie door vrouwen.

III. Beschrijving van de proefschriften

*"De eigenaardige vrouwelijke gave echter
om de gevoelswaarde van
oude voorstellingen en gebruiken
meer onmiddellijk intuïtief
te gevoelen dan een man dat vermag
zal van waarde kunnen zijn
met name in de studie der dogmatiek".*

Annie Zernike in:

"De studie der vrouw in de theologie"(1914)¹²⁰

Bij een presentatie van de proefschriften ligt het voor de hand uit te gaan van de vakgebieden in de theologie en daarbinnen rekening te houden met de speciale belangstelling van de gepromoveerden. Mijn eigen interesse gaat

gezien mijn vraagstelling uit naar 'het theologische' in de proefschriften en naar een mogelijk verband met Vrouwenstudies Theologie.

Vanuit die interesse onderscheid ik de volgende vakgebieden, rekeninghoudend met de interesse van de gepromoveerden en de leeropdracht van de promotor: Oude Testament, Nieuwe Testament, patristiek, systematische en praktische theologie, zendingswetenschap, geschiedenis van kerk en christendom en wijsbegeerte. Deze indeling is niet zo vanzelfsprekend. De aparte plaats van patristiek en zendingswetenschap licht op uit de interesse van de gepromoveerden. Heeft dat daarmee te maken dat in de eerste eeuwen van het christendom en in de zending theologie nog niet zo vast ligt of anders gezegd vastgelegd wordt? Ik volg niet de vakkenindeling van de rijksfaculteiten, waarbinnen verreweg de meesten van de gepromoveerden haar dissertatie geschreven hebben. Immers de indeling van de rijksfaculteiten is die van het academisch statuut, in de duplex ordo aangevuld met kerkelijke vakken. Deze onderscheidt: een bijbelse, historische en een wijsgerige groep.¹²¹ Theologie verdwijnt bij deze indeling uit het zicht, terwijl ik juist daarin geïnteresseerd ben. Deze interesse wordt overigens gedeeld binnen Vrouwenstudies Theologie zoals moge blijken uit de werkgroepindeling op de conferentie van de European Society of Women for Theological Research te Helvoirt in 1987.¹²² Deze zag er als volgt uit: Hebreeuwse geschriften, Nieuwe Testament, Kerkgeschiedenis, Spiritualiteit, Systematische en Praktische Theologie. De werkgroep Systematische en Praktische Theologie was onderverdeeld in drie afdelingen al naar gelang het onderzoek gerelateerd was aan empirisch, aan historisch en filosofisch onderzoek, dan wel aan bijbels onderzoek. De afdeling Systematische en Praktische Theologie gerelateerd aan historisch en filosofisch onderzoek was op haar beurt onderverdeeld in drie groepen: methoden, antropologie, vrouwenteksten en vrouwenbeweging. De nadruk binnen deze indeling ligt duidelijk bij Systematische en Praktische Theologie.

In mijn indeling van de proefschriften is een ruime plaats gegeven aan systematische en praktische theologie. Een proefschrift blijft echter een proeve van bekwaamheid binnen een kader. Dit kader is aangegeven door telkens de promotor en zijn leeropdracht te vermelden. De proefschriften zijn geplaatst binnen het vakgebied waarin ze volgens mij hoofdzakelijk thuishoren. Dat daarbij soms knopen moesten worden doorgelicht spreekt voor zich. Binnen de vakgebieden zijn de proefschriften chronologisch geordend.

Telkens worden de namen van de theologes en de titels van haar dissertaties genoemd. Elke gepromoveerde en haar proefschrift heeft een getal tussen haakjes voor zich. Dit getal verwijst naar het getal van de chronologische indeling, die bij de generatie-indeling is gehanteerd, zodat een verband gelegd kan worden tussen proefschrift en loopbaan. Vervolgens wordt de datum van de promotie vermeld en de universiteit waaraan de

promovenda in de theologie is gepromoveerd. Ook word(t)en de hoogler(a)r(en), bij wie zij is gepromoveerd, genoemd. Van deze hoogleraren wordt de leeropdracht vermeld.

Het achterhalen van de leeropdrachten was niet eenvoudig. In bijna alle proefschriften wordt de promotor vermeld, maar niet zijn leeropdracht. De leeropdracht van de promotoren die nog in functie zijn, is achterhaald via de *Adreslijst universiteiten*.¹²³ De leeropdracht van protestantse emerit-hoogleraren, die nog in leven zijn, is achterhaald via *Van Alphens Nieuw Kerkelijk Handboek*.¹²⁴ Voor de andere hoogleraren is geen systematische toegang gevonden maar zijn verschillende wegen bewandeld, die vermeld worden in de noten.

Op grond van de inleiding en samenvatting in de dissertatie volgt dan een korte weergave van het proefschrift waarbij vraagstelling, onderwerp, opbouw en gekozen methode beschreven worden. Geprobeerd is naar voren te halen waar zij 'theoloog' worden. Tevens zijn expliciete uitingen, die blijk geven van een zelfbewustzijn als vrouw en onderdelen in de dissertaties die vrouwen als onderwerp hebben, vermeld. De paginanummers in de samenvattingen verwijzen naar de dissertatie.

Oude Testament

- (16) O.J.R. Schwarz, *Der erste Teil der Damaskusschrift und das Alte Testament*. (Diest: Lichtland, 1965) pp. xxi, 181.

Ottillie Johanna Renata Schwarz promoveert op 28 mei 1965 aan de Katholieke Universiteit van Nijmegen bij J.P.M. van der Ploeg, hoogleraar in de exegese van het Oude Testament en het Hebreeuws.¹²⁵

Haar dissertatie gaat over één van de teksten van de Qumranbibliotheek, de Damascusfragmenten. Na een vertaling gegeven te hebben gaat zij in op inhoud en opbouw van de Damascusfragmenten, hun onderlinge samenhang en de problemen die zich daarbij voordoen. Tenslotte geeft zij enerzijds een literaire vergelijking tussen de Damascusfragmenten en de ons tot nu toe bekende niet-bijbelse Qumrangeschriften en anderzijds tussen de Damascusfragmenten en het Oude Testament. Met haar dissertatie hoopt Schwarz materiaal aan te dragen dat kan leiden tot "(...) nieuwe onderzoeken die ook voor het oecumenisch gesprek, voor alles met Israël, nut kunnen hebben" (p. xxi).

- (17) A.G. van Daalen, *Simson. Een onderzoek naar de plaats, de opbouw en de functie van het Simsonverhaal in het kader van de Oudtestamentische geschiedschrijving*. (Assen: Van Gorcum & Comp. N.V. - Dr. H.J. Prakke & H.M.G. Prakke, 1966) pp. 135. (Ook verschenen in: Stud. Semit. Neerl. 8)

Aleida Geertruida van Daalen promoveert op 13 mei 1966 aan de Universiteit van Amsterdam bij M.A. Beek, hoogleraar Hebreeuwse taal en letterkunde, de Israëlitische oudheden, de uitleggingen van het Oude Testament en de geschiedenis van Israëls godsdienst.

Na een kritische behandeling van pogingen die ondernomen zijn om het Simson-verhaal naar herkomst en betekenis te plaatsen vanuit de historisch-kritische methode (bronnensplitsing en overleveringsgeschiedenis), geeft de schrijfster een eigen, uitvoerig geannoteerde, vertaling van de Hebreeuwse tekst en ontwikkelt zij een eigen methode, met aandacht voor het verhaal zoals het in de overlevering van de schrift is opgenomen en voor de verhouding van de lezer tot het verhaal. De betekenis van het verhaal in de heilsgeschiedenis is haars inziens van belang om het verhaal te plaatsen in het geheel van de schrift. Haar doel is onderzoek naar de wijze waarop de stof in het geheel van de Schriften en dank zij dit geheel is overgeleverd. Het geheel van de Schriften moet de wijze van lezen van een enkel verhaal bepalen.

(26) C.J.L. Kloos, *Yhwh's Combat with the sea: Religio-historical Investigation into the Myth in Psalm XXIX and Exodus XV, 1-18*. (Amsterdam/Leiden: G.A. van Oorschot en E.J. Brill, 1986) pp. 246.

Caroline Jacoba Louise Kloos promoveert op 6 mei 1986 aan de Rijksuniversiteit te Leiden bij M.J. Mulder, hoogleraar in de uitlegging van het Oude Testament, de geschiedenis van de Israëlitische godsdienst en de Israëlitische letterkunde en H.S. Versnel, hoogleraar in de oude geschiedenis in de faculteit der letteren.

Zij wil de invloed onderzoeken die de Baalreligie heeft uitgeoefend op het Jahwisme. De dissertatie bestaat uit twee delen. In het eerste deel onderzoekt zij psalm 29. Het is algemeen aanvaard dat er elementen in deze psalm zijn die van de Baalmythologie komen. De vraag is: hoe ver gaat dat? Uit haar analyse komt naar voren dat de psalm YHWH verbeeldt als Baal. Indien de hymne 'echt geloof' uitdrukt dan aanbaden de Israëlieten een godheid die fundamentele trekken gemeen had met Baal. Zij onderbouwt deze hypothese verder door in het tweede deel Exodus 15 te onderzoeken. Dit voor de godsdienst van Israël essentiële verhaal berust op een omvorming van psalm 29. In haar opinie is de mythe van de strijd met de zee 'gehistoriseerd' door de Israëlieten. Dit proces waardoor een mythe over goden omgezet is in een mythe over de geschiedenis van de natie komt vaker voor. Dit laat ze zien aan de hand van een parallel in het oude Rome. Dit versterkt de conclusie dat JHWH fungeert als een Israëlitische Baal en dat Baal trekken een essentieel element waren van het YHWH karakter.

Nieuwe Testament

- (5) A.H.A. Bakker, *A study of codex evang. Bobbiensis (k)*. Part I. (Amsterdam: N.V. Noord-Hollandsche Uitgeversmaatschappij, 1933) pp. 84.

Adolphine Henriëtte Bakker promoveert op 19 oktober 1933 aan de Universiteit van Amsterdam. Haar promotor is D. Plooi, hoogleraar in de oud-christelijke letterkunde en exegese van het Nieuwe Testament.¹²⁵

In haar proefschrift behandelt zij een handschrift uit de oud-christelijke letterkunde. Zij geeft de geschiedenis van het handschrift, een paleografische karakteristiek, enkele inleidende opmerkingen over de inhoud van de tekst en tenslotte de relatie van dit manuscript tot andere oude latijnse evangelieteksten.

- (10) J.L. Klink, *Het Petrustype in het Nieuwe Testament en de Oud-christelijke letterkunde*. (Leiden: Eduard IJdo N.V., 1947) pp. 194.

Johanna Louise Klink promoveert op 17 december 1947 aan de Rijksuniversiteit Leiden bij J. de Zwaan, hoogleraar in de exegese van het Nieuwe Testament en de geschiedenis van de oud-christelijke letterkunde.¹²⁷

Zij wil in haar dissertatie licht werpen op het beeld van Petrus dat zich in het NT en de oud-christelijke geschriften aan ons voordoet. De schaarse gegevens over Petrus "(...)hadden nooit zulk een historische werking kunnen hebben wanneer deze niet een dogmatische betekenis hadden gekregen d.w.z. een idee konden representeren die bepaalde, andere historische of actuele omstandigheden vruchtbaar konden beïnvloeden" (p. 154). Haar studie valt uiteen in twee grote delen: De Petrus der kerk en de Petrus der evangeliën. In het eerste deel behandelt zij Petrus in de Handelingen der Apostelen, de apocriefe pseudo-epigrafieën, de oud-christelijke geschriften tot 150 na Chr., Petrus op weg naar Rome, Petrus en het Oosten, Petrus en de volksvroomheid. In het tweede deel plaatst zij Petrus in het grotere thema, het fundament der kerk, en behandelt zij de synoptische en Johanneïsche Petrus. Tenslotte geeft zij antwoord op de vraag 'Wie was Petrus?' Haar antwoord valt uiteen in een beschrijving van het karakter van Petrus' mens-zijn en in een typering 'Petrus, de mensch'. De geschiedenis van Petrus in de evangeliën, zo concludeert zij, is "(...)een teken, dat het wezen van het geloof niet bestaat in het deelhebben aan een sfeer van bovennatuurlijke krachten, noch in het projecteren van ideeën op den voorhang van het onbekende, doch in de persoonlijke ontmoeting met den 'Zoon van den levende God'. De levendige en menselijke wijze, waarop deze ontmoeting tusschen Christus en Petrus is beschreven, beteekent een belangrijk element in de prediking der kerk" (p. 157).

Patristiek

- (12) E. Flesseman-Van Leer, *Tradition and Scripture in the Early Church*. (Assen: Van Gorcum & Comp. N.V. - G.A. Hak & Dr. H.J. Prakke, 1953) pp. 210 (Ook verschenen in: Van Gorcum's theologische bibliotheek 26).

Ellen Flesseman-Van Leer promoveert op 8 juli 1953 aan de Rijksuniversiteit te Leiden bij J.N. Bakhuizen van den Brink, hoogleraar in de geschiedenis en leerstellingen van de christelijke godsdienst en het gereformeerd protestantisme.

Haar dissertatie heeft als inzet heroverweging van problemen rond traditie en rond het gezag en de interpretatie van schrift. Dit tegen de achtergrond van de controverse daarover tussen de Protestantse Kerken en de Rooms-Katholieke Kerk. Daartoe stelt zij een onderzoek in naar de vroegste kerkelijke schrijvers. Zij verwacht daarvan een verheldering van de basisgedachten die ten grondslag liggen aan het ontstaan van deze concepten. De methode die zij gevolgd heeft is niet systematisch. Zij heeft aan elke individuele schrijver een sectie gewijd. Dit doet minder geweld aan de individualiteit van elke schrijver en generalisaties kunnen gemakkelijker vermeden worden. Zij behandelt in haar dissertatie achtereenvolgens de geschriften van de apostolische vaders, van de apologeten, van Irenaeus en Tertullianus. Haar vraagstelling luidt: Hoe kenden de vroegste kerkelijke schrijvers de openbaring van God? Op welke formele autoriteiten baseren zij hun christelijk geloof? In het schema dat zij op grond van haar materiaal ontwikkelt spelen naast traditie en schrift ook kerk en de heilige Geest een essentiële rol. Na de historische beschrijving besluit Flesseman-Van Leer met enkele conclusies in de richting van de dogmatische actuele vraagstelling. De kern is weergegeven in de volgende zin: "Schrift kan alleen juist geïnterpreteerd worden door traditie, maar ook: interpretatie van traditie constitueert traditie. We hebben alleen toe te voegen dat dit een zaak van geloof is. De kerk van God verstaat schrift en haar interpretatie is gezagvolle traditie. (...) Aan haar is gegeven de belofte van de Heilige Geest. Maar deze kerk kunnen we alleen geloven, niet kennen" (p. 197).

- (14) C. Rozemond, *La christologie de Saint Jean Damascene*. (Ettal: Buch-Kunstverlag Ettal, 1959) pp. 117. (Studia Patristica et Byzantina. Heft 8).

Cornelia Rozemond promoveert op 8 juli 1959 aan de Rijksuniversiteit te Leiden bij J.N. Bakhuizen van den Brink, hoogleraar in de geschiedenis en leerstellingen van de christelijke godsdienst en het gereformeerd protestantisme.

Zij promoveert op de christologie van Johannes van Damascus (675-749).

Hij is een centrale en oecumenisch originele figuur in de orthodoxe theologie. Zij behandelt achtereenvolgens vier soorten christologie bij Johannes: een soteriologische, een asymmetrische, een christologie van de traditie en een christologie als de contemplatie van de Christus. Het doel van haar werk is: "Ons heilig beeld van Christus God nader beschouwen door één voor één de problemen die een rijpe christologische reflectie, drie eeuwen na de grote dogmatische definitie van Chalcedon, opwerpen te onderzoeken" (p. 3)

(29) J.L. van den Hoek, *Clement of Alexandria and His Use of Philo in de Stromateis. An Early Christian Reshaping of a Jewish Model*. (Lelden/New York/Kopenhagen/Keulen: E.J. Brill, 1988) pp. 267.

Johanna Louise van den Hoek promoveert op 18 maart 1988 aan de Katholieke Universiteit van Nijmegen bij A.J.M. Davids, hoogleraar in de patrologie, patristiek en geschiedenis van de Oude Kerk en P.F. Smulders, hoogleraar in de geschiedenis van de christelijke oudheid, de dogmageschiedenis, patrologie en oude kerkgeschiedenis (KTUA).¹²⁸

In haar dissertatie wil zij nagaan hoe Clemens van Alexandrië ontleningen aan Philo inpast in zijn gedachten en welke functie zij in zijn werk hebben. Dit doet zij door alle plaatsen, die in de registers van de Stählin-editie zijn opgenomen, te behandelen en op hun waarde en afhankelijkheid te toetsen. Zij onderscheidt daarbij de volgende categorieën: citaat of bijna-citaat, parafrase en reminiscentie. Er is getracht een overzicht van probleemgebieden te geven. Na de probleemstelling en de methode van onderzoek volgt een bespreking van de literatuur. Vervolgens maakt zij een analyse van samenhangende plaatsen en geeft zij een beredeneerde index van geïsoleerde plaatsen. Tenslotte bespreekt zij de technische aspecten en de bedoelingen van Clemens' ontleningen. Zijn selectiecriteria en de verschuivingen in thematiek worden beschreven en de absolute en relatieve uitkomsten van het onderzoek worden getalsmatig in kaart gebracht. Haar conclusie luidt dat "(...) niet zozeer de (Midden)Platoonse gedachtenpatronen, die bij beiden aanwezig zijn, maar veeleer de bijbelse interpretatie, eventueel verbonden met een filosofisch concept, voor Clemens de blikvanger is geweest bij het ontlenen uit Philo" (p. 267).

Systematische en praktische theologie

(1) A.C.E. Gerlings, *De vrouw in het oud christelijk gemeentelven*. (Amsterdam: A.H. Kruyt, 1913) pp. 216.

Arnolda Constantia Eliana Gerlings promoveert op 9 juli in 1913 aan de Rijksuniversiteit te Groningen bij H.U. Meyboom, hoogleraar in de encyclo-

pedie der godgeleerdheid, geschiedenis van het christendom en zedenkunde.¹²⁹

Haar proefschrift heeft een tweeledig doel. Zij wil een onderzoek doen naar de positie van de vrouw in het vroegste christendom en zij wil actuele eisen - met name het verzoek van vrouwen tot toelating als predikante in de Nederlandse Hervormde Kerk - toetsen aan het wezen van het christendom. Om het specifieke van het christendom naar voren te kunnen halen, geeft zij eerst een beschrijving van de positie van vrouwen in de griekse, romeinse en joodse wereld. Vervolgens laat zij zien dat Jezus een nieuw wereld- en mensbeeld heeft waarin alle mensen gelijkwaardig zijn. Dit heeft grote consequenties voor zijner omgang met vrouwen. De doorwerking daarvan in het vroeg-christelijk gemeentelven wordt beschreven. Daarna onderzoekt Gerlings de uitspraken over het huwelijk in de nieuwtestamentische brieven en komt zij tot de conclusie dat nergens een onderwerping van de vrouw aan haar man geëist wordt, maar dat op z'n hoogst van haar gevraagd wordt zich vrijwillig ondergeschikt op te stellen. Daarna volgt een beschrijving over de werkzaamheden van de vrouw in het oudchristelijk gemeentelven en een apart hoofdstuk over het viduaat, het ambt van weduwen. Tenslotte besteedt Gerlings aandacht aan de vraag naar de bediening van de sacramenten door de vrouw. In haar slotwoord wijst zij erop dat de kerkhervormers van de zestiende eeuw twee verloren gegane waarden weer naar voren hebben gebracht, namelijk die van de geestelijke vrijheid van elk individu en die van het priesterschap van alle gelovigen. Zij beschouwt het als een belangrijke taak van de protestantse kerken van haar tijd "(...) het werk der hervormers te voltooien, en zoo dan ook aan de vrouwen weer het recht toe te kennen, om dezelfde geestelijke functiën te verrichten als de mannen" (p. 215).

- (2) N.A. Bruining, *De theologie van F.H.R. von Franck. (De Erlanger Theologie)*. (Amsterdam: A.H. Kruyt-Uitgever, 1916) pp. 121.

Nicolette Adriana Bruining promoveert op 26 mei 1916 aan de Universiteit van Amsterdam bij Alb. Bruining, hoogleraar encyclopedie der godgeleerdheid en dogmengeschiedenis.¹³⁰

Haar dissertatie gaat over de theologie van F.H.R. von Frank (1827-1894), de dogmaticus van de Erlanger richting. Zij is vooral geïnteresseerd in het concept ervaring bij deze theoloog. Na een beschrijving van zijn kennisleer en zijn theologisch stelsel, gaat zij in op het eigenaardige karakter van Frank's theologie. De grondslag van de systematische theologie ligt volgens Von Frank in de christelijke geloofservaring (p. 5). De kern van zijn theologie is dat de christelijke grondervaring een ervaring van wedergeboorte is en dat vandaaruit heel de theologie is op te trekken. De kritiek van Bruining is dat niet uit het begrip wedergeboorte maar uit het begrip

schuld alle geloofsgedeelten zijn af te leiden. Von Frank nu neemt schuld als een primair innerlijk ervaringsfeit (p. 119). Bruining vindt dit de grondfout in zijn theologie. Het is toch "(...) de eerste plicht van een denker, die van ervaringsgevens uit een stelsel wil gaan opbouwen, om te trachten van wat als ervaring in zijn bewustzijn treedt door te dringen tot de indrukken, die in dit, zijn ervaringsbeeld, zijn verwerkt" (p. 119/120).

- (3) A.A. Vogelsang, *De preeken van Schleiermacher*. (Leiden: E.J. Brill, 1916) pp. 159.

Annette Arendina Vogelsang promoveert op 20 juni 1916 aan de Rijksuniversiteit te Leiden bij P.D. Chantepie de la Saussaye, hoogleraar in de encyclopedie der godgeleerdheid, de geschiedenis der leer aangaande God en de zedenkunde.¹³¹

In haar proefschrift behandelt zij het denken van F. Schleiermacher (1768-1834) aan de hand van zijn preken. Na een beschrijving van de formeel-homiletische aspecten van zijn preken, vergelijkt zij zijn preken met zijn redes en monologen. Tenslotte geeft zij het evangelie weer dat Schleiermacher predikt in vier onderdelen: God en godsdienst, zonde en genade, Christus, sociale gedachten. In het laatste onderdeel beperkt zij zich tot zijn ideeën over het huisgezin: familie, huwelijk, scheiding, verhouding man en vrouw, jeugd, verhouding dienstbare en dienstgevers, armen en rijken. Zij evalueert zijn gedachten vanuit twee criteria die hij zelf aanreikt: de waarde van het individu en de nadruk op de liefde (p. 158).

- (6) J.W. Herfst, *Gezondheid en heil. Een zedenkundige studie*. (Assen: Van Gorcum & Comp. N.V., 1938) pp. 186.

Johanna Wilhelmina Herfst promoveert op 24 januari 1938 aan de Rijksuniversiteit te Leiden bij L.J. van Holk, hoogleraar in de encyclopedie der godgeleerdheid, de wijsheid van de godsdienst en de zedenkunde.¹³²

In haar dissertatie wil zij twee begrippen - één uit het sociale leven (gezondheid) en één uit de theologie (heil) - in samenhang tot elkaar beschrijven en op hun waarde beoordelen. Haar studie heeft een descriptief en een normatief gedeelte. In het descriptieve gedeelte beschrijft zij hoe in het menselijk bewustzijn een verband tussen gezondheid en heil bestaat; de aard van het goed 'gezondheid' en het goed 'heil' en het menselijk streven naar verwerkelijking van deze goederen. In het normatieve gedeelte stelt zij dat de waarderingen van gezondheid en heil afhankelijk zijn van antropologieën en met deze laatste zullen variëren. Zij kiest dan voor de beschrijving van een antropologie die zich aansluit bij de beginselen van het humanistisch christendom en geeft vandaaruit een waardering van de juiste verhouding van gezondheid en heil. Tenslotte gaat zij na welke

consequenties dit heeft voor de praktijk van geloofsgemeenschap en zielzorg.

- (7) C.E. te Lintum, *Willem de Clercq. De mensch en zijn strijd*. (Utrecht: Kemink en Zoon N.V. - Over den Dom, 1938) pp. 242. (Ook handelsuitgave)

Catharina Emilia te Lintum is op 8 juli 1938 gepromoveerd aan de Rijksuniversiteit te Leiden. De promotor staat niet vermeld in het proefschrift.¹³³

Te Lintum heeft zich verdiept in het leven van Willem de Clercq (1795-1844). Zij vraagt zich af hoe De Clercq zich gewonnen heeft kunnen geven aan zoveel verschillende stromingen en personen waarmee hij in aanraking kwam: de neologie, het Reveil, de Afscheiding en Kohlbrügge. Vanuit de verwondering over de tragische afloop van een zo'n vreugdevol en veelbelovend leven wil zij weten: hoe was zo'n ontwikkelingsgang mogelijk? Zij gaat ervan uit dat zijn leven één geheel is en vanuit die hypothese probeert zij door bestudering van zijn dagboeken en brieven 'theologisch' af te wegen in hoeverre hij gebleven is in de richting hem door zijn 'oerbeeld' gewezen. Te Lintum merkt op dat de onderzoeker, die De Clercq wil verstaan hem "(...) weliswaar allereerst dient te beschouwen binnen het kader van zijn tijd, en als persoonlijkheid, maar daarnaast heeft hij hem te beschouwen als een mens in zijn verhouding tot God, als een 'ik', dat, of het dat wel of niet wil weten, aangesproken wordt door God". De onderzoeker mag daarom de vraag stellen "(...) of deze mens door zijn leven het juiste antwoord aan God gegeven heeft" (p. 2). Methodisch wil zij het object van haar studie zoveel mogelijk in het subject doen overgaan. Zij maakt geen foto maar een schildering van De Clercq. Om deze vraag te beantwoorden, gaat zij als volgt te werk. Na een schets van de negentiende eeuw in Nederland in politiek, economisch, sociaal en godsdienstig opzicht, geeft zij achtereenvolgens een beeld van zijn leven en van zijn godsdienstige ontwikkeling zonder evenwel een uitgebreide biografie te willen geven. Daarna gaat zij in op de persoonlijkheid en het karakter van De Clercq. Tenslotte stelt zij de vraag naar het geheim van De Clercq's moeilijkheden door na te gaan welke wisselwerking er is geweest tussen het bewuste en onbewuste deel van zijn wezen. Voor een harmonische ontwikkeling van de persoonlijkheid is het nodig zijn ideaal zo te stellen dat het in overeenstemming is met heel zijn wezen. De mens heeft zichzelf te aanvaarden zoals hij geschapen is.

- (9) G.L. van Dalftsen, *Het inwaartsch licht bij de Quakers*. (Zeist: Uitgeverij Ploegsma, 1940) pp. 214.

Gerdina Lucie van Dalftsen promoveert op 12 juli 1940 aan de Rijksuniversi-

teit te Leiden bij G.J. Heering, hoogleraar vanwege het Seminarium der Remonstrantse Broederschap.¹³⁴

In de voorrede van haar proefschrift vermeldt zij de goede herinnering die zij heeft aan het collegium theologicum Kaap de Goede Hoop "(...)waar ik leerde in de studie 'op mijn eigen kompas te varen', en waar vrouwelijke theologen de gelegenheid hebben zich naar eigen wezen te ontplooien" (p. 6). Haar dissertatie gaat over het gedachtengoed van de Quakers. Centraal in dat gedachtengoed staat de uitdrukkingwijze 'het inwaarts licht'. Dit is een andere manier van spreken over de Heilige Geest, de Geest van Christus. Zij onderzoekt wat dit inhoudt en hoe het werkt volgens de Quakers in verschillende perioden van hun bestaan. Zij spitst vervolgens haar onderzoek toe op de periode waarin de Quakers zich afwenden van de wereld en verdiepen in quietistische mystiek. Deze haar inziens deels gunstige deels ongunstige ontwikkeling schrijft zij op rekening van Robert Barclay. Na de behandeling van de theologie van Barclay, waarbij zij instemt met zijn theologische fundering, maar oordeelt dat hij de psychologische kant niet voldoende onderzoekt, concludeert zij: "Men kan zijn theologie niet zonder voorbehoud overnemen maar hij biedt toch aanknopingspunten voor de theologische fundering van een religieus leven, dat gebaseerd is op het geloof in de onmiddellijke en bijzondere leiding van God" (p. 202).

(13) J.C. Schreuder, *De overwinningsgedachte bij Johann Christoph Blumhardt*. (Kampen: J.H. Kok, 1957) pp. 159.

Johanna Catharina Schreuder promoveert op 5 april 1957 aan de Vrije Universiteit bij G.C. Berkouwer, hoogleraar in de dogmatiek, dogmageschiedenis, symboliek, apologetiek en wijsbegeerte der religie.

Schreuder schrijft over de dogmatische achtergronden van het werk van de Duitse Johann Christoph Blumhardt. Blumhardt (1805-1880) was niet in de eerste plaats een theoloog maar een prediker en zielzorger, die ook aan gebedsgenezingen deed. Hoewel Blumhardt eerder zielzorger dan dogmaticus is, kan juist hij, aldus Schreuder een 'heilzaam voorbeeld' zijn van een gelovig denken dat zich voortdurend laat corrigeren door de bijbels-theologische waarheid (p. 8). In haar dissertatie behandelt zij het leven en de theologische achtergrond van Blumhardt. Vervolgens analyseert zij dogmatisch Blumhardt's geschriften. Zij onderzoekt hiervan de exegetische fundering, door zelf een analyse te maken van twee voor zijn theologie belangrijke nieuwtestamentische teksten. Zij geeft een kritische bezinning op een aantal bij Blumhardt gevonden gedachten, zoals verlossing, de vernieuwde uitstorting van de Heilige Geest, de wonderen, geloof en gebed en tenslotte de opstanding van Christus. Tenslotte volgt met behulp van psychologische en theologische literatuur en van de bijbel een eigen doordenking van het lijden, onze afweer daartegen en de overwinning ervan - in solida-

riteit met de schepping - in God.

- (15) W.C.S van Benthem Jutting, *Onderzoek naar het vaderschap. Het vaderschap als ethisch en godsdienstig vraagstuk*. (Arnhem: Van Loghum Slaterus, 1959) pp. 287.

Wilhelmina Catharina Sabine van Benthem Jutting promoveert op 4 november 1959 aan de Rijksuniversiteit te Leiden bij L.J. van Holk, hoogleraar in de encyclopedie der godgeleerheid, de wijsheid van den godsdienst en de zedenkunde.

Haar dissertatie biedt een uiteenzetting aan de hand van psychologische en sociologische literatuur over de crisis in het vaderschap. Zij gaat het patroon van het vaderschap na in de culturen die de onze gevormd hebben (OT, NT, Romeinen, Grieken, Germanen, totalitaire systemen). Zij biedt een vergelijking tussen de betekenis van de vader en die van de moeder voor het kind. Hierbij behandelt zij ook literatuur vanuit de culturele antropologie over culturen die een ander patroon van vaderschap en moederschap te zien geven. Vervolgens gaat zij in op het belang voor het kind van 'een' vaderfiguur en een eigen lijfelijke vader. Zij behandelt twee hoofdvormen van vaderschap, waarin het genetische en sociale niet samenvallen: de kunstmatige donor-inseminatie en het juridisch onderzoek naar het natuurlijk vaderschap. Zij onderzoekt de wereldbeschouwelijke gronden die meespreken in de opvattingen hierover. Tenslotte gaat zij het verband na van het voorafgaande met het vaderschap van God in het christendom over zijn Zoon en over de mens en met de vaderlijke organisatie van de christelijke kerk. Haar slotzinnen luiden: "Wij willen evenmin als het menselijk vaderschap het Vader-zijn van God 'afschaffen'. Maar dit laatste moet wellicht ook gezuiverd worden van al te patriarchale en ambivalente trekken. (...) Het patriarchale vaderschap kan en moet niet worden hersteld. De nieuwe vorm moet zoveel mogelijk wettelijk gesanctioneerd worden: het sociale vaderschap, nabijheid, zorg, liefde en autoriteit van de persoon. (...) Dit zelfde geldt voor het Vader-zijn van God. De nieuwe vorm van menselijk en goddelijk vaderschap is geen verlies of afval, maar winst, ook in ethisch opzicht: als het goed is, is het zuiver, echt, persoonlijk, geïntegreerd" (p. 276).

- (21) M.M. Mallory, *Christian Mysticism: Transcending Techniques. A Theological Reflection on the Empirical Testing of the Teaching of St. John of the Cross*. (Assen/Amsterdam: Van Gorcum, 1977) pp. xx, 304.

Marilyn May Mallory promoveert op 24 november 1977 aan de Katholieke Universiteit van Nijmegen bij E.C.F.A. Schillebeeckx, hoogleraar in de dogmatische theologie en de geschiedenis van de theologie¹³⁵ en A. Vergo-

te, hoogleraar in de godsdienstpsychologie en godsdienstfilosofie te Leuven.¹³⁶

De studie gaat uit van twee problematieken: de behoefte om de oosterse meditatietechnieken in verband te brengen met contemplatieve tradities in de Westerse cultuur en de ondervinding dat veel van de leer van een schrijver als Johannes van het Kruis (1542-1591) niet van toepassing is op de concrete situatie van de christen van vandaag. Zij zet uiteen hoe moeilijk het is om de mystieke leer van Johannes van het Kruis te ontdoen van dualistische visies. In plaats van deze problematiek te benaderen met een literatuurstudie heeft Mallory een studie gemaakt van 'de eigenlijke ervaringen' van leden van de contemplatieve Orde der Ongeschoeide Carmelitessen, die Johannes van het Kruis en Teresa van Avila gesticht hebben (p.301). Zij doet verslag van een empirisch onderzoek (psychologische testen, vragenlijst over hun gebedsleven en ascetische opvattingen, en EEG-metingen) dat zij gehouden heeft onder 54 zusters van deze Orde. Haar vraag is of de mystieke leer van Johannes van het Kruis juist is en of deze losgemaakt kan worden van zijn ascese. De resultaten tonen aan dat strenge ascetische opvattingen en praktijken geen verband houden met contemplatieve/mystieke ervaring. De graad van ontwikkeling in het gebed houdt eerder verband met een complex van psychologische kenmerken: een hoge graad van gelukkige emotionaliteit, een laag angstniveau, extraversie, stabiliteit, een normale 'ik-sterkte', plus sociale en religieuze afhankelijkheid. Kortom dat wat in de wetenschap omschreven wordt als een sterk zenuwstelsel. In de theologische houding die hiermee correspondeert ligt de nadruk op de theologische deugden (geloof, hoop en liefde) en de praktijk van de 'via negativa'. Via deze invalshoek herneemt zij de studie naar Johannes van het Kruis met een onderzoek naar de wortels van de via negativa bij hem. Tenslotte gaat zij in op de concentratie in christelijke contemplatie. Blijkens EEG-gegevens is er overeenkomst tussen gevorderde contemplatieven en beoefenaars van Zen en Yoga, maar de christelijke contemplatie veronderstelt een sterk zenuwstelsel terwijl de Oosterse meditatietechnieken dit bevorderen en dus hulpmiddel zijn (p. 301-303).

(23) M. Bons-Storm, *Kritisch bezig zijn met pastoraat. Een verkenning van de interdisciplinaire implicaties van de praktische theologie*. ('s-Gravenhage: Uitgeverij Boekencentrum B.V., 1984) pp. 187.

Maria Bons-Storm promoveert op 14 september 1984 aan de Vrije Universiteit bij J. Firet, hoogleraar in ambtelijke vakken en didactiek van het godsdienstonderwijs en mevr. W.F. van Stegeren, hoogleraar in de sociale pedagogiek en andragogiek in de faculteit der sociale wetenschappen. Mevr. J.C. Schreuder is co-promotor.

In het voorwoord van haar proefschrift schrijft zij: "Ik wil dit boek niet

als feministisch theologisch document presenteren. Ik heb er echter wel bewust naar gestreefd de zienswijzen van vrouwen in psychologie en theologie te verdisconteren" (p. 7). In haar proefschrift ontwikkelt zij de hypothese dat het de doelmatigheid van het pastoraat zou dienen, indien de bijdrage uit de menswetenschappen meespreekt in theorie en praktijk van het pastoraat. Zij analyseert vervolgens de pastorale praktijk van twintig geïnterviewde pastores uit de NHK en een aantal theorieën van het pastoraat. Dit onderzoek levert op dat in theorie de dialoog als centrale waarde beleiden wordt, maar dat daar in de werkelijkheid niet veel van terecht komt. De pastor blijft steeds centraal staan. Zij ontwikkelt zelf een theologische theorie van de gemeente als subject van pastoraat met als centraal begrip 'philadelphia' (zuster- en broederliefde) en plaatst de pastor daarbinnen.

- (27) M.W.H. Steemers-Van Winkoop, *Eenzaamheid, voorrecht voor een enkeling, noodlot van velen. Een moraaltheologische studie in het Duitse, Engelse en Nederlandse taalgebied*. (Assen/Maastricht: Van Gorcum, 1986) pp. 343.

Myriam Wilhelmina Henrina Steemers-Van Winkoop promoveert op 17 december 1986 aan de Katholieke Universiteit van Nijmegen bij Th.C.J. Beemer, lector moraaltheologie. Co-referent is mevr. J. de Jong-Gierveld, buitengewoon hoogleraar wetenschappelijk onderzoek in de faculteit der sociale wetenschappen aan de Vrije Universiteit.

Deze studie is ondernomen om meer inzicht te krijgen in het begrip en het fenomeen eenzaamheid en om middels theologische bezinning een handelingsnorm op te stellen. Na een historische benadering van het begrip eenzaamheid en een schets van hedendaagse conceptualisatie van eenzaamheid in achtereenvolgens het Duitse, Engelse en Nederlandse taalgebied volgens enkele filosofen, theologen, sociologen, psychologen en schrijvers, volgt een samenvatting van een in Nederland gehouden sociologisch onderzoek. In het theologische deel van haar dissertatie geeft zij een weergave van de opvattingen van vijf theologen: Kierkegaard, Buber, Von Balthasar, Schoonenberg, Steggink en vraagt zij naar de consequenties van een dialogische theologie. Vervolgens geeft zij een theologisch-ethische waardering van het omgaan met eenzaamheid en vraagt zij naar de verhouding tussen dialogische theologie en waardenethiek.

Zendingswetenschap

- (18) M.C. Jongeling, *Het Zendingsconsulaat in Nederlands-Indië 1906-1942*. (Arnhem: Van Loghum Slaterus, 1966) pp. 391.

Maria Cornelia Jongeling promoveert op 7 september 1966 aan de Rijksuni-

versiteit te Leiden bij J.N. Bakhuizen van den Brink, hoogleraar in de geschiedenis en leerstellingen van de christelijke godsdienst en het gereformeerd protestantisme.

Zij beschrijft in haar dissertatie de geschiedenis van het Zendingsconsulaat in Nederlands-Indië tot de Japanse inval in 1942. Na de voorgeschiedenis behandelt zij het zendingsconsulaat in de periode Van Boetzelaer. Vervolgens laat zij zien hoe de lijnen werden doorgetrokken tot 1940. Zij raakt daarbij telkens aan belangrijke ontwikkelingen in het koloniale beleid. Zij wijst hierbij op de beperkingen van een theoloog en merkt op: "De historische weergave van de werkzaamheden der zendingsconsuls zal ons al dikwijls genoeg dwingen ons te begeven op terreinen, die buiten de grenzen der theologie liggen" (p. 22). Daarna werkt zij een aantal onderwerpen uit, die zowel kenmerkend zijn voor de betekenis van het consulaat als voor de principiële uitdagingen, waarmee protestantse zendingsarbeiders tot op de huidige dag hebben te worstelen, ondermeer het optreden van de rooms-katholieke missie, de verhouding zending en bestuur, het principe der subsidiëring en de vrijheid van het onderwijs, de kerkelijke zelfstandigwording. Tenslotte behandelt zij de problemen in de laatste jaren voor de Japanse bezetting en schetst zij kort de naoorlogse bemoeienissen tot 1953, het jaar waarin het zendingsconsulaat definitief werd opgeheven.

- (22) G.M.M. Verstraelen-Gilhuis, *From Dutch Mission Church to Reformed Church in Zambia. The Scope for African Leadership and Initiative in the History of a Zambian Mission Church.* (Franeker: Uitgeverij T. Wever b.v., 1982) pp. 366.

Geurdina Margaretha Maria Verstraelen-Gilhuis promoveert op 16 december 1982 aan de Vrije Universiteit te Amsterdam bij J. van den Berg, hoogleraar van de geschiedenis van het christendom en de leerstellingen van de christelijke godsdiensten aan de Rijksuniversiteit te Leiden en A. Wessels, hoogleraar zendingswetenschap en evangelistiek aan de Vrije Universiteit.

Zij promoveert op de geschiedenis van de 'Reformed Church' in Zambia, die voortgekomen is uit het zendingswerk van de Nederduits Gereformeerde kerk van de Oranje Vrijstaat. Haar interesse gaat uit naar de ruimte voor Afrikaans leiderschap en formele en informele initiatieven van Afrikanen in een Zuidafrikaanse zendingskerk, die op haar beurt deel uitmaakt van de koloniale samenleving van Noord-Rhodesië. Zij behandelt de periode van 1898 tot 1966, het jaar waarin deze kerk onafhankelijk wordt. Ter sprake komen ondermeer de rol van onderwijzers-evangelisten, ouderlingen en diakenen, de positie van vrouwen, de spanning tussen blanke en zwarte predikanten, de problematiek van de rassenscheiding, de onafhankelijkheid van Zambia. Ten aanzien van de positie van vrouwen werkt zij de volgende items uit: grootmoeders-meisjes, de afnemende leidende rol van vrouwen in

de initiatieriten voor vrouwen, de organisatie en het zelfbewustzijn van de vrouwenkerk (Womens's Church) onder het gezag van de synode. Naast geschreven bronnen heeft zij veel gebruik gemaakt van mondelinge bronnen.

Geschiedenis van kerk en christendom

- (11) C. Boer, *Hofpredikers van prins Willem van Oranje: Jean Taffin en Pierre Loyseleur de Villiers*. ('s-Gravenhage: Martinus Nijhoff, 1952) pp. 201.

Cornelia Boer promoveert op 15 oktober 1952 aan de Rijksuniversiteit te Leiden bij J.N. Bakhuizen van den Brink, hoogleraar in de geschiedenis en leerstellingen van de christelijke godsdienst en het gereformeerd protestantisme.

Zij is in haar dissertatie vooral geïnteresseerd in de godsdienstige motieven van Willem van Oranje om van het Roomse geloof naar het calvinisme over te gaan en de invloed die zijn hofpredikers daarop uitgeoefend hebben. Daartoe geeft zij een uitvoerige schets van het leven en gedachtengoed van zijn beide hofpredikers: Jean Taffin en Pierre Loyseleur de Villiers. Haar stof concentreert zij daarbij zoveel mogelijk rondom de persoon van Willem van Oranje. Tenslotte gaat zij in op de godsdienstige overtuiging van Willem van Oranje.

- (24) A.B. Sapir, *Text and Studies on Jewish-Christian Relations and the eleventh Century Church*. (s.l., 1984) (zonder doorlopende paginering).

Anna Brechta Sapir promoveert op 2 juli 1984 aan de Universiteit van Amsterdam bij C.W. Mönnich, hoogleraar in de de geschiedenis van het christendom en van de leerstellingen in de oudheid en de middeleeuwen en in de nieuwere tijd en encyclopedie der godgeleerdheid.

Haar dissertatie bestaat uit een aantal tekstedities en artikelen. De studies handelen over de verhoudingen tussen joden en christenen in de Middeleeuwen, toegespitst op de intellectuele en geestelijke contacten tussen de twee groepen in de elfde eeuw in Noord-West Europa.

- (28) E.G.E. van der Wall, *De mystieke chiliast Petrus Serrarius (1600-1669) en zijn wereld*. (Leiden/Dordrecht: ICG Printing, 1987) pp. x, 826.

Ernestine Gesine Everdine van der Wall promoveert op 14 mei 1987 aan de Rijksuniversiteit te Leiden bij J. van den Berg, hoogleraar in de geschiedenis van het christendom en de leerstellingen van de christelijke godsdienst.

Het doel van de studie is tweeledig. In de eerste plaats heeft zij ernaar gestreefd een zo volledig mogelijke biografie van Serrarius te bieden. In de

tweede plaats is beoogd een schets van zijn godsdienstige denkbeelden te geven teneinde inzicht te bieden in de eigen aard van zijn theologie. Er is gekozen voor een chronologisch-thematische opzet om Serrarius' ontwikkelingsgang van Waals-gereformeerd theoloog tot mystiek chiliast te schetsen. Serrarius heeft zich ontwikkelt tot een vooraanstaand mystiek theoloog, chiliast en filo-judaïst. Hij toont een sterke betrokkenheid bij het lot van de joden. Veel aandacht is besteed aan het godsdienstige en culturele klimaat van de toenmalige wereld. Via hem komen we in aanraking met een internationale kring van chiliasten, spiritualisten, boehmisten, wiegelianen, alchemisten en geestverwanten. Zij besteedt daarbij ook een paragraaf aan zijn conflict met Antoinette Bourignon (p. 514-536).

Wijsbegeerte

- (4) A. Mankes-Zernike, *Over historisch materialistische en sociaal democratische ethiek*. (Amsterdam: A.H. Kruyt-Uitgever, 1918) pp. 150.

Anne Mankes-Zernike promoveert in 1918 aan de Universiteit van Amsterdam bij H.Y. Groenewegen, hoogleraar in de godsdienstwijsbegeerte en ethiek.¹³⁷

Na een inleiding over het ontstaan en de inhoud van het historisch materialisme komt zij tot haar vraagstelling. Volgelingen van Marx hebben een wetenschappelijke beschouwing van het zedelijk leven, een ethiek, ontwikkeld. Die ethiek wil zij in haar hoofdtrekken weergeven en onderzoeken welke waarde zij voor het historisch materialisme heeft en welke haar om haar zelve toekomt. Zij gaat de kritiek na die door andere socialisten op deze historisch materialistische ethiek geleverd is en onderzoekt wat zij daarvoor in de plaats zouden willen zien. Hierbij stelt zij de vraag welke van het oorspronkelijk marxisme afwijkende opvatting van het historisch materialisme 'psychologisch' de oorzaak is van hun ethiek en welke filosofische verandering hun ethiek op hun historisch materialisme moet uitoefenen. Tenslotte tracht zij aan te tonen dat het geloof in de noodzakelijkheid van de klassenstrijd langer stand houdt dan de filosofische, zedenkundige steunsels, die men aan de historisch materialistische beschouwing van het zedelijk leven gegeven heeft (p. 12). In haar slotbeschouwing gaat zij in op de christensocialisten. Zij deelt met hen het idee van een nieuwe maatschappelijke orde in de geest van het socialisme maar zij verwerpt hun verdediging van de noodzakelijkheid van de klassenstrijd op grond van drie overwegingen. De klassenstrijd is theoretisch-wetenschappelijk niet noodzakelijk. Het is een geloof. En het is een oorlogszuchtig geloof en in strijd met het christelijk geloof (p. 146-150).

- (8) E. Hirschmann, *Phänomenologie der Religion. Eine historisch-systematische Untersuchung von 'Religionsphänomenologie' und 'religionsphänomenologischer Methode' in der Religionswissenschaft*. (Würzburg-Aumühle: Druckerei Wissenschaftlicher Werke Konrad Tritsch, 1940) pp. 149.

Eva Hirschmann promoveert op 31 januari 1940 aan de Rijksuniversiteit te Groningen bij G. van der Leeuw, hoogleraar in de phaenomenologie van de godsdienst, geschiedenis der godsdiensten, encyclopedie, Egyptisch.¹³⁸

In haar dissertatie wil zij tot een beter begrip komen van godsdienstfenomenologie. Daartoe geeft zij een historisch overzicht van twaalf godsdienstfenomenologieën. Vervolgens ontwikkelt zij in het systematische deel van haar dissertatie de gedachte, dat de godsdienstfenomenologie geen systeem maar een methode van de godsdienstwetenschap is. Bij het onderzoek van deze methode worden de bedoeling en veronderstellingen der fenomenologie behandeld, haar plaats en begrenzing in het wetenschapssysteem, haar resultaten en problemen. Het valt op dat zij ervanuit gaat dat de godsdienstfilosofie de 'Gotterfülltheit der Welt' veronderstelt.

- (19) G.M. Van Asperen, *Hope and History. A Critical Inquiry into the Philosophy of Ernst Bloch*. (s.l., 1973) pp. vi, 186.

Geertruida Maartje van Asperen promoveert op 11 oktober 1973 aan de Rijksuniversiteit te Utrecht bij J. de Graaf, hoogleraar in de ethiek met inbegrip van de wijsgerige ethiek en encyclopedie der godgeleerdheid.

Haar dissertatie gaat over hoop en geschiedenis in de filosofie van de Duits-joodse filosoof Ernst Bloch (geb. 1885). Zij analyseert zijn filosofie onder vier noemers: het moment, antropologie, epistemologische implicaties en de speculatieve extrapolatie van het systeem. Daarna behandelt zij Feuerbach, Marx en Engels. Bloch's filosofie staat in de spanningsverhouding tussen het verlangen naar een meer humane samenleving bewerkt door menselijke activiteit en anderzijds een mystiek getinte beleving, waarin het einddoel tijdelijk present is en de tegenstelling tussen subject en object, mens en materie, opgeheven is. Bloch ontwikkelt het materialisme van Marx door terug te grijpen op speculatieve, mystieke tradities die zowel in de joodse als christelijke traditie een rol hebben gespeeld. Zowel de vraag of Bloch's materialisme zich verdraagt met het van Marx overgenomen humanisme, als de vraag of Bloch's ontwikkeling van het materialisme overeenstemt met wat Marx onder materialisme heeft verstaan, worden in dit proefschrift negatief beantwoord.

- (20) H.M. Dupuis, *Medische ethiek in perspectief. Een onderzoek naar normen en argumentaties in de (medische) ethiek*. (s.l., 1976) pp. 136.

Heleen Margriet Dupuis promoveert op 8 december 1976 aan de Rijksuniversiteit te Leiden bij H.J. Heering, hoogleraar in de wijsbegeerte van de godsdienst, ethiek en theologische encyclopedie.

Haar onderzoek gaat over normen en argumentaties in de ethiek. Zij beschouwt ethiek als een onderdeel van filosofie. Uitgangspunt voor haar onderzoek vormt recente medisch-ethische, voornamelijk Nederlandse, literatuur. Hierin trof zij in grote lijnen drie typen van argumentatie en wijzen van fundering aan, waarin achtereenvolgens het gebod van God, de eerbied voor het leven en de mondigheid van de mens centraal staan. De gebodsethiek en ethiek van eerbied voor het leven verdiept zij door een weergave te geven van de ethiek van Karl Barth en Albert Schweitzer. De grootste aandacht in haar dissertatie gaat uit naar de mondigheid van de mens als ethisch basisprincipe. In dat verband behandelt zij Kant en Bonhoeffer.

(25) I.D. de Beaufort, *Ethiek en medische experimenten met mensen*. (Assen/Maastricht: Van Gorcum, 1985) pp. 248.

Inez Duconia de Beaufort promoveert op 19 september 1985 aan de Rijksuniversiteit te Groningen bij H.G. Hubbeling, hoogleraar in de wijsbegeerte van de godsdienst en de wijsgerige ethiek, R.F. Heeger, hoogleraar in de ethiek met inbegrip van de wijsgerige ethiek en encyclopedie der godgeleerdheid aan de Rijksuniversiteit te Utrecht en H.K.A. Visser, hoogleraar kindergeneeskunde aan de Rijksuniversiteit te Rotterdam.

In haar dissertatie gaat het om de vraag wanneer medische experimenten met mensen moreel toelaatbaar zijn. Zij benadert deze problematiek vanuit de overheid, de arts-onderzoeker en de proefpersoon-patient. Bij de bespreking van de morele redenen die mensen kunnen hebben voor hun bijdrage aan een experiment, gaat zij uit van drie morele principes: respect voor mensen, goeddoen, rechtvaardigheid. Aparte hoofdstukken zijn gewijd aan het geven van toestemming van de kant van de proefpersoon, experimenten met kinderen (nee, tenzij), experimenten met foetussen, toetsingscommissies.

IV. Bevindingen

Mijn eerste zeer globale vraag aan het begin van dit artikel was: zijn vrouwen een categorie van onderzoek, zijn vrouwen als uitgangspunt voor onderzoek te nemen of is dit een volstrekt willekeurig uitgangspunt? Hebben vrouwen eigen ervaringen, eigen vormen van geloven en theologie ontwikkeld? Is onderzoek naar vrouwen analoog aan onderzoek naar roodharigen, of levert het inzicht op in het eigene van vrouwen?

Als argumenten tegen de categorisering van vrouwen die gepromoveerd zijn in de theologie kreeg ik te horen dat het volstrekt willekeurig zou

zijn; dat er niet of nauwelijks vrouwen bestaan zouden hebben, die in de theologie gepromoveerd zijn; dat, als ze al bestaan hebben, ze niets met elkaar te maken zouden hebben, geen categorie zouden zijn en zeker geen groep (dat er geen interactie tussen hen zou zijn geweest); dat, zo ik er een paar mocht vinden, zij aangepast zouden zijn aan de academische theologie en vanuit het perspectief van Vrouwenstudies Theologie niet interessant.

Nu na dit onderzoek kan ik zeggen dat er wel degelijk gepromoveerde theologes zijn en wel 29 in getal. Zij zijn tussen 1913 en (juni) 1988 aan de volgende universiteiten gepromoveerd: RUL (13x), UvA (5x), KUN (4x), RUG (3x), VU (3x), RUU (1x).

Deze 29 gepromoveerden zijn door mij ingedeeld in drie generaties. De eerste generatie, bestaande uit vier vrouwen die gepromoveerd zijn tussen 1913 en 1918 tijdens de eerste feministische golf, is getypeerd als pioniers in kerk en theologie. De tweede generatie, bestaande uit veertien vrouwen die gepromoveerd zijn tussen 1933 en 1966, is getypeerd als buitengewoon predikant en free-lance wetenschapster. De derde generatie tenslotte, bestaande uit elf vrouwen die gepromoveerd zijn tussen 1970 en 1988 tijdens de tweede feministische golf, is getypeerd als (universitair) wetenschapster in theologie en andere wetenschappen.

De beschrijving van de generaties riep een aantal interessante moeilijkheden op. Aandachtspunten, zoals de kerkelijke achtergrond en beroepspraktijk, lieten zich niet zo gemakkelijk beschrijven. Een kerkelijke indeling van de gepromoveerden is niet eenvoudig te geven omdat er nogal wat onder hen zijn die van kerk zijn gewisseld of zich niet kerkelijk presenteren. Als we vanuit de beroepspraktijk toch een kerkelijke indeling maken dan is deze als volgt: doopsgezind (3x), remonstrants (3x), nederlands hervormd (9x), gereformeerd (1x), katholiek (3x), onbekend (10x). Deze indeling is gebaseerd op het eindpunt van de ontwikkeling van de gepromoveerden.

Ook een indeling op grond van de beroepspraktijk was niet eenvoudig te geven omdat de gepromoveerden zeer grillige carrières hebben gemaakt (moeten maken) door de zeer geleidelijke toelating tot de kerkelijke ambten en wetenschappelijke functies, door de wisseling in haar levensstaat of om andere niet bekende redenen. Als we heel globaal zonder die nuanceringen toch een indeling in beroepspraktijk maken dan zijn er in ieder geval dertien die een goed deel van haar leven predikant zijn geweest en zeven die een vaste post aan de universiteit hebben verworven. Van deze laatsten zijn er drie hoogleraar en vier wetenschappelijk medewerkster. Opvallend is dat er drie uit de derde generatie, waaronder twee hoogleraren, een functie aan een andere dan de theologische faculteit hebben gekregen. Twee van hen zijn aan de medische faculteit benoemd en één aan de centrale interfaculteit. Is theologie voor hen niet meer te voltrekken of hebben zij in de theologische faculteit geen beroepsperspectief gevonden?

Afgezien van allerlei academische en kerkelijke vrouwen-verbanden waaraan afzonderlijke theologes deelgenomen hebben, vallen drie verbanden sterk op. Door alle generaties heen zijn gepromoveerde theologes lid geweest van de Vereniging van vrouwen met een Academische Opleiding (VVAO). In Leiden is al vroeg, in 1925, zoals we zagen, een strijdbaar theologisch vrouwendispuut opgericht, waaraan een aantal Leidse gepromoveerden participeerden. Dit dispuut bood hen een mogelijkheid een eigen theologische identiteit te ontwikkelen, hetgeen deels een verklaring biedt voor de hoge score van Leiden. Tenslotte is de hele eerste en tweede generatie, op een enkele uitzondering na, actief betrokken geweest bij de Kring van Vrouwelijke Predikanten. Er is dus wel degelijk interactie geweest tussen een deel van de gepromoveerden, weliswaar niet als gepromoveerden, maar als vrouwelijke predikanten. Bovendien kan gezegd worden dat op een enkeling na al de gepromoveerden geschreven hebben over vrouwen. Dit is bij verreweg de meesten een neventhema in haar werk, maar zij kunnen hierop nader onderzocht worden.

Is dit nu een verrassend resultaat? Voor mijn hooggeleerde gesprekspartner moet dit nieuw zijn, en ook voor de hervormde predikante Leni van Reijendam. Zij verwachtte immers, vanuit kerkelijke hervormde achtergrond, dat er juist in het verleden veel vrouwen in de theologie gepromoveerd waren, maar de laatste vijftwintig jaren niet. Er is echter in het verleden niet veel meer gepromoveerd door vrouwen dan het aantal van dertien dat zij al kende. Het zijn er maar zes meer. Vanaf 1970 zijn er elf vrouwen gepromoveerd. Zij kent deze vrouwen niet omdat zij functies hebben gekregen buiten de kerken, of omdat zij katholiek zijn dan wel gereformeerd.

Wat betekent dit alles ten aanzien van bovengenoemde vragen? Vrouwen als uitgangspunt nemen van onderzoek levert nieuwe kennis op die de beperkte kennis in bepaalde universitaire en kerkelijke circuits te boven gaat. Het levert kennis op van de deelname van een bepaalde categorie vrouwen (gepromoveerde theologes) aan de strijd van een grotere categorie vrouwen (zoals predikantes waarvan bekend is dat zij hebben moeten strijden om tot het ambt toegelaten te worden). Het levert tenslotte kennis op van de houding van een bepaalde categorie vrouwen ten aanzien van het zich - gewild of door de nood van de tijd gedwongen - laten aanspreken als vrouw.

Op dit laatste punt lag mijn tweede vraag. In de inleiding is het vermoeden geuit dat er weinig te verwachten is vanuit Vrouwenstudies Theologie van onderzoek naar gepromoveerde theologes. Wat leveren de proefschriften op? Worden er seksespecifieke vraagstellingen in gehanteerd, visies van vrouwen meegenomen, bronnen van vrouwen onderzocht?

Er zijn twee proefschriften met een seksespecifieke vraagstelling: het proefschrift van Gerlings (1913) over de vrouw in het vroeg-christelijk

gemeenteleven¹³⁹ en het proefschrift van Van Benthem Jutting (1959) over het vaderschap als ethisch en godsdienstig probleem.¹⁴⁰ Verder zijn er twee proefschriften waarin op een onderdeel een seksspecifieke vraagstelling gehanteerd wordt: Vogelsang (1915) onderzoekt de opvatting van Schleiermacher over de man-vrouw verhouding en Verstraelen (1982) onderzoekt de maatschappelijke positie van bepaalde categorieën vrouwen in de kerk van Zambia.

In twee proefschriften werken naar eigen zeggen van de schrijfsters het 'eigen wezen' van vrouwen en 'visies' van vrouwen door. Dit zijn de proefschriften van Van Dalfsen (1940) over het inwaartsch licht bij de Quakers en van Bons-Storm (1985) over kritisch bezig-zijn met pastoraat. In ieder geval maken zij opmerkelijk gebruik van literatuur van andere theologes.

Tenslotte zijn er twee proefschriften waarin vrouwen als bron worden gebruikt. Mallory (1977) onderzoekt 'ervaringen' van 54 religieuzes en Van der Wall (1988) bespreekt als klein onderdeel van haar proefschrift Antoinette Bourignon.

Er zijn acht vrouwen die in haar proefschrift iets van vrouwen meenemen. Dit aantal kan tot elf uitgebreid worden als we de stellingen daarbij betrekken en tot bijna allemaal als we daarbij haar artikelen over vrouwen betrekken. Dit lijkt de opvatting van Moltmann-Wendel te bevestigen dat vrouwen binnen de academische theologie in gematigde zin haar positie als vrouw in haar theologiebeoefening zijn gaan betrekken.¹⁴¹

Dit voert mij naar mijn laatste vraag: hoe bedrijven zij theologie? In de lijn van het feministisch theologisch onderzoek naar vrouwen als theologes buiten de universiteit, zoals beschreven in de inleiding, is in de proefschriften van alles te ontdekken en dat maakt deze proefschriften tot boeiend materiaal vanuit het perspectief van Vrouwenstudies Theologie. Er zijn onder de gepromoveerden vrouwen die opvallend vanuit een betrokkenheid en concreetheid theologiseren (Schreuder:13, Van Benthem Jutting:15). Er zijn er die theologie lijken te bedrijven om verantwoording af te leggen van geloofsconflicten (Te Lintum:7). Er zijn er die een meer 'onmiddellijke' verhouding tot het goddelijke thematiseren (Van Dalfsen:9, Te Lintum:7). Er zijn er die mystiek, religieuze bewegingen en opwekkingsbewegingen thematiseren (Van Dalfsen:9, Schreuder:13, Mallory:21, Van der Wall:28). Er zijn er ook die een integrale en holistische benadering hebben van theologie (Gerlings:1, Klink:10, Van Benthem Jutting:15, Schreuder:13, Steemers-Van Winkoop:27). Dit alles is te vinden in deze proefschriften, maar het zijn zeker geen gemeenschappelijke noemers waarop zij te beschrijven zijn. Er zijn er telkens meer die niet zo te werk gaan.

In de lijn van de bespreking van de proefschriften naar vraagstelling, onderwerp en methode is ook het één en ander op te merken. De keuze van de discipline lijkt soms ondergeschikt aan die van de vraagstelling. Er zijn er die op zoek zijn naar de oorsprong van het christendom (Gerlings:1)

of naar de oorsprong van christelijke kernbegrippen (Flesseman-Van Leer:12, Kloos:26), naar het eigenlijke van godsdienst (Van Daltsen:9), naar de samenhang tussen godsdienst en cultuur (Herfst:6, Van Benthem Jutting:15, Dupuis:20), in andere tradities (Van Daltsen:9, Rozemond:14), voorbij de theologie (De Beaufort:25).

Bij de onderwerpskeuze zijn er die het onderwerp kiezen vanuit haar beroep (Van Benthem Jutting:15, Schreuder:13, Jongeling:18, Verstraelen-Gilhuis:22). Er zijn er velen die onderwerpen kiezen die op een grensvlak liggen: godsdienst/wereld (Mankes-Zernike:4, Herfst:6, Van Benthem Jutting:15, Dupuis:20), religieuze bewegingen aan de rand van de kerken (Van Daltsen:9, Schreuder:13), oecumene: protestant-katholiek (Flesseman-Van Leer:12), orthodox (Rozemond:14), jodendom/christendom (Schwarz:16, Sapir:24) en zending (Jongeling:18, Verstraelen-Gilhuis:22). Ook zijn er nogal wat die een persoon centraal stellen in haar proefschrift (10x).

In de methode valt op dat er zijn die twee taalspelen op elkaar betrekken (Herfst:6, gezondheid en heil; Van Benthem Jutting: 15, menselijk vaderschap en goddelijk vaderschap). Ook wordt regelmatig gebruik gemaakt van twee of meer disciplines (Gerlings:1, Klink:10, Schreuder:13, Van Benthem Jutting:15, Mallory:21, Bons-Storm:23, Kloos:26).

Hoewel er vanuit Vrouwenstudies Theologie van alles op te merken is aan deze proefschriften zijn er geen noemers te vinden waarop zij zich gemeenschappelijk laten beschrijven of het moest heel in 't algemeen zijn dat zij vaak twee verschillende onderwerpen/tradities/disciplines trachten te verbinden (religare).

Het is de vraag of er onder hen theologes zijn die een verband weten te leggen tussen de klassieke opvatting van theologie en de godsdienstwetenschappelijke benadering van theologie. Hoewel maar een zeer klein aantal van de theologes gepromoveerd is bij een systematisch of praktisch theoloog (Van Daltsen, Schreuder, Mallory, Bons-Storm, Steemers-Van Winkoop) zijn er duidelijk veel meer die een theologische invalshoek hebben. Ook bij sommigen die in een ander vakgebied zijn opgenomen valt op dat zij theologische probleemstellingen ontwikkelen zoals Flesseman-Van Leer en Klink. Specialistische, minutieuze niet-theologische bijdragen aan één van de vakgebieden van de theologie zijn in de minderheid. Wat mij bovenal opvalt in de probleemstellingen die ontwikkeld worden is de plaats die ingeruimd wordt voor de mens en de menselijke bemiddeling van de (christelijke) godsdienst. Zo onderzoekt Bruining het concept ervaring en onderzoekt Mallory concrete religieuze ervaringen. Zo beschouwt Klink Petrus als een mens die middelaar is naar Christus/God en ziet Te Lintum in Willem de Clercq een mens die niet goed naar zichzelf geluisterd heeft en daardoor niet in overeenstemming is met God. Zo vraagt Flesseman-Van Leer: hoe kenden de vroegste kerkelijke schrijvers de openbaring van God? Zo sluit Herfst zich aan bij de antropologie van het humanistisch christendom, geeft

Van Benthem Jutting vanuit het menselijk vaderschap kritiek op de christelijke invulling het goddelijk vaderschap, komt Dupuis uit bij de mondigheid van de mens, speelt bij Van Asperen de humanisering van de maatschappij als achtergrond van haar proefschrift en verdiept De Beaufort zich in ethiek en medische experimenten met mensen.

Dit brengt mij op de gedachte dat precies de theologieopvatting die Adriaanse, Krop en Leertouwer in *Het verschijnsel theologie* niet uitwerken¹⁴² vruchtbaar zou kunnen zijn voor theologie-ontwikkeling vanuit Vrouwenstudies Theologie en dat daarbij aansluiting gezocht kan worden bij veel van de hierboven genoemde gepromoveerden. Dit is een "(...) opvatting van theologie als hermeneutiek van het mens-zijn met behulp van een bepaalde religieuze overlevering. Theologie draagt dan het karakter van een bestaansinterpretatie, waarbij God niet meer het eigenlijke voorwerp van wetenschap vormt, maar een soort grensbegrip is(...)".¹⁴³ Doelt Annie Mankes-Zernike hierop als zij stelt: "De dogmatiek tenslotte, de religionsfilosofie en de ethiek zullen ons gevoel veredelen door ons in aanraking te brengen met de hoogste en schoonste uitingen der menselijke ziel".¹⁴⁴ Het uitgaan van een hermeneutiek van het mens-zijn lijkt ruimte te bieden om bestaanservaringen van vrouwen in de theologie te betrekken. Dit komt naar voren in het tweede gebruikte citaat van Annie Mankes-Zernike: "De eigenaardige vrouwelijke gave echter om de gevoelswaarde van oude voorstellingen en gebruiken meer onmiddellijk intuïtief te gevoelen dan een man dat vermogen zal van waarde kunnen zijn met name in de studie der dogmatiek".¹⁴⁵ Beide citaten roepen discussie op. Het 'hoogste en mooiste' en alles wat in de overtreffende trap gesteld is, wordt door velen in onze tijd gewantrouwd; 'onmiddellijk intuïtief' is wel het laatste waar de moderne mens aan denkt in verband met theologie; het vastleggen van 'eigenaardige vrouwelijke gaven' wordt in Vrouwenstudies vermeden. Toch voel ik naast de door Selma Leydesdorff voorspelde afstand, ook iets van identificatie. Als dogmatiek nu eens inderdaad de formulering van en de reflectie is op belangrijke ervaringen van mensen en als deze ervaringen nog iets te maken hebben met ervaringen van veel mensen in onze tijd dan is de ontwikkeling van theologie een interessante aangelegenheid. Mankes-Zernike maar ook anderen van de hierboven genoemde gepromoveerden zijn nader te onderzoeken vanuit Vrouwenstudies Theologie op deze theologieopvatting.

Noten

- * Dit artikel in het kader van een dissertatie is tot stand gekomen onder begeleiding van Prof. Dr. L.A.R. Bakker (KTUA). De maandelijkse gesprekken in het ST-promotiegroepje met Maaike de Haardt en Anne-Marie Korte zijn een klankbord geweest. De doctoraal-werkgroep, bestaande uit Kitty Bouwman, Anne-Francine van Gogh, Marlies de Jong, Kitty Mul, Leni van der Reep, Hanneke Reuling, Hein Steneker, Andrea Winkelman, heeft in het kader van het doctoraalcollege Vrouwenstudies Theologie 1987/1988, 2e semester, een ondersteunende bijdrage geleverd. In zoverre haar bijdragen al zelfstandig verwerkt zijn in dit onderzoeksverslag is dat in de noten aangegeven. Tenslotte dank ik Dr. J.Y.H.A. Jacobs voor de kritische lezing van zowel de allereerste opzet als de voorlaatste versie.
1. A. Zernike, "De studie der vrouw in de theologie" in: *De vrouw, de vrouwenbeweging en het vrouwenvraagstuk. Encyclopedisch Handboek*. Red. C.M. Werker-Beaujon, Clara Wichmann, W.H.M. Werker. (Amsterdam, 1914) Dl. I, 719-724, citaat: 721. Een eerdere, verkorte versie verscheen onder de titel "De vrouw en de studie der theologie" in *Maandblad voor Vrouwenstudie* 1(1913)1, 5-7.
 2. Catharina J.M. Halkes, *Zoekend naar wat verloren ging. Enkele aanzetten voor een feministische theologie*. (Baarn, 1984) 14. *Feministisch-theologische teksten*. Gekozen en ingeleid door Denise Dijk, Fokkelien van Dijk-Hemmes, Catharina J.M. Halkes. (Delft, 1985) 7.
 3. *Ibidem*, 7. Grietje Dresen, "Geloven vrouwen anders? Over identificatie en overgave; een psychoanalytische benadering" in: *'Een sterke vrouw...?' Over het zoeken van vrouwen naar religieuze identificatiefiguren*. Red. Grietje Dresen en Annelies van Heyst. (Amersfoort, 1984) 48. *Geloven vrouwen anders? Ervaringen*. Red. Marianne Dirks & Lydia Janssen. (Haarlem, 1985) 7-8. *Van zusters, meiden en vrouwen. Tien jaar feminisme en theologie op fakulteiten en hogescholen in Nederland*. Red. Jonneke Bekkenkamp, Freda Dröes, Anne-Marie Korte. (Leiden/Utrecht, 1986) 307-309.
 4. *Feministisch theologische teksten*, 9-12; *Van zusters, meiden en vrouwen*, 315.
 5. Marieke van Baest, *'Fiere herte doelt na minnen gronde...'. De fierheid als kernmoment in het zelfverstaan van Hadewijch*. (Tilburg, 1984) (doctoraalscriptie) en " 'Ic al minnen ende minne al mi' (XII:67). De taal en theologie van Hadewijch", *Tijdschrift voor Vrouwenstudies* 6(1985) 188-204, mn. 203.
 6. Anne-Marie Korte, *Een gemeenschap waarin te geloven valt. Over de spirituele en politieke dimensies van het geloof van vrouwen aan de hand van de 'ommekeer' van Anna Maria van Schurman en Mary Daly*.

- (Nijmegen, 1985) (doctoraalscriptie) en "Verandering en continuïteit. Over de ommekeer van Anna Maria van Schurman en Mary Daly", *Mara. Tijdschrift voor feminisme en theologie*, 1(1987)1, 35-44, mn. 35.
7. Zie in deze bundel het artikel van Anne-Marie Korte.
 8. *Beyond Their Sex. Learned Women of the European Past*. Ed. Patricia Labalme. (New York, 1980) 3.
 9. *Frau und Religion. Gotteserfahrungen im Patriarchat*. Hrsg. Elisabeth Moltmann-Wendel. (Frankfurt a. M., 1983) 32.
 10. In dit artikel wordt geschreven 'theologes'. Het is mij bekend dat dit geen correct Nederlands is. De gebruikelijke inclusieve term 'theologen' komt verwarrend over als het expliciet over vrouwen gaat. Het alternatief 'vrouwelijke theologen' geeft niet exact weer wie ik bedoel. Immers ook mannen kunnen vrouwelijk zijn. Verder gebruik ik als bezittelijk voornaamwoord met betrekking tot vrouwen (en gemengde groepen) 'haar' in plaats van 'hun'. Ook dit is geen correct Nederlands, maar sluit wel aan bij een oude traditie. Zie: *Woordenlijst van de Nederlandse taal*. Samengesteld in opdracht van de Nederlandse en de Belgische regering. ('s-Gravenhage, 1954) xvii. Ik gebruik het woord 'haar' omdat dit woord in feministische kring gebruikt wordt om vrouwen zichtbaar te maken. In dit artikel sluit ik me hierbij aan.
 11. H.J. Adriaanse, H.A. Krop, L. Leertouwer, *Het verschijnsel theologie. Over de wetenschappelijke status van de theologie*. (Amsterdam, 1987) 57 en 63.
 12. Selma Leydesdorff, "Wij en de geschiedenis" in: *Te Elfder Ure 39. Dilemma's van het feminisme*, (Nijmegen, 1986) 139. Zie ook: Freda Dröes, "Eigenheid en traditie in leven en werk van geleerde vrouwen", *Werkschrift voor Leerhuis en Liturgie. Katern Vrouw en Theologie*, 6(1986)3, 85-86. Zie ook in deze bundel het artikel van Jonneke Bekkenkamp, pp. 131-132.
 13. L.W. van Reijendam-Beek, "Het waagstuk van de voorgangsters; vrouwelijke predikanten tussen 1911 en 1950", *In de Waagschaal*, 16(1988) 556.
 14. Anna Maria van Schurman, *Amica dissertatio inter Annam Mariam Schurmanniam et Andr. Rivetum de capacitate ingenii muliebris ad scientias*. (Parisis, 1638). Zie: Korte, *Een gemeenschap waarin te geloven valt*, 3.
 15. Marie C. van der Kolf, *Zeventig jaar vrouwenstudie*. (Rotterdam, 1950) 33. Zij vermeldt zonder bronvermelding Gerlings als eerste vrouw die in de theologie promoveert. Inge de Wilde, *249 Vrouwen na Aletta Jacobs. Vrouwelijke gepromoveerden aan de Rijksuniversiteit Groningen 1879-1987*. (Groningen, 1987) 24-28. Zij noemt Gerlings in dit opstel ook de eerste vrouw die in de theologie promoveert. Zij baseert zich hierbij op een uitvoerig bericht in het *Algemeen Handelsblad* van 9

juli 1913. Toch ben ik, overigens zonder resultaat, gaan doorzoeken naar dissertaties tussen 1879 en 1913, omdat in die 34 jaar veel vergeten kan zijn.

16. *Adreslijst universiteiten 1987*. ('s-Gravenhage, 1988).
17. W. de Graaf, *Een monument der Afscheiding. De geschiedenis van de Theologische Hogeschool van de Gereformeerde Kerken in Nederland*. (Kampen, 1955) 358 e.v.
18. *Catalogus van academische geschriften*. (Utrecht, 1924-1976).
19. *Bibliografie van Nederlandse proefschriften/Dutch Thesis*. (Utrecht, 1977-1980).
20. "Promoties in de theologie", *Tijdschrift voor Theologie*, vanaf 1980
21. M.A. Dee, *Academische proefschriften verdedigd te Leiden, Utrecht, Groningen en Amsterdam in de jaren 1877-1899*. (Leiden, 1900).
22. J.W. Wijndelt, *Catalogus van academische proefschriften, verdedigd aan de Nederlandsche universiteiten gedurende de jaren 1815-1900. Dl. I. Godgeleerdheid*. (Groningen, 1901).
23. Van der Kolf, *Zeventig jaar vrouwenstudie*, 32-34.
24. Overigens blijkt dat de opgave na 1936 niet volledig is. G.M. van Asperen is in 1973 niet geteld.
25. De Wilde, 249 *Vrouwen na Aletta Jacobs*, 15.
26. *Album promotorum der Rijksuniversiteit Utrecht 1815-1936*. (Leiden, 1963).
27. *Jaarboeken der Rijksuniversiteit te Leiden*. (Leiden, 1877-1966/67).
28. *Album Academicum van het Athenaeum Illustre en van de Universiteit van Amsterdam bevattende de namen der curatoren, hoogleraren en leraren van 1632 tot 1913*. (Amsterdam, 1913). De beheerder van de theologische faculteit van de UvA liet d.d. 1 juni 1987 schriftelijk weten: "Promoties worden namelijk niet structureel geregistreerd. Ook het bureau van de pedel houdt geen register bij van promoties per faculteit, en/of naar geslacht".
29. *Jaarboek. Vrije Universiteit te Amsterdam*. (Amsterdam, 1925-1939).
30. S., "Promotie Mej. J.C. Schreuder", *Kerknieuws. Weekblad onder hoofdredactie van W.C.F. Scheps*, (13 april 1957) 505-508.
31. Van Reijendam, "Het waagstuk", 556. Een van de dertien vrouwen, die zij noemt, Dr. J.J. Vogel, is niet in de theologie in Nederland gepromoveerd.
32. De volgende gegevens zijn in het kader van het KTUA-doctoraalcollege Vrouwenstudies Theologie 1987/88 en het onderzoek van F. Dröes, uitgezocht op grond van materiaal van het CBS door Marlies de Jong en Hein Steneker en vastgelegd in twee werkstukken getiteld *Het nulpunt voorbij* en *Wetenschapsvrouwen in de marge*, in overleg met de godsdienstsocioloog R.G. Scholten. De opgenomen tabellen en grafieken zijn van hun hand.

33. Bijvoorbeeld: Marie van der Zeyde (1934, RUU, letteren en wijsbegeerte), Ria Kloppenborg (1974, RUU, letteren), M. van der Does (1974, RUG, letteren).
34. Systematisch onderzoek naar vrouwen, die proefschriften over godsdienstige onderwerpen aan de Katholieke Universiteit van Nijmegen tussen 1924 en 1980 schreven levert de volgende namen op. Met dank aan mijn student-assistente Thecla Sloot die dit uitzocht. Overigens zijn de onderwerpen binnen het kader van letteren en wijsbegeerte uitgewerkt. Katrien van Munster (1929), Zuster Maria Josepha Wilbrink (1930), Agnes Dicker (1931), Christine Mohrman (1932), Josephine Frencken (1932), Geertruide van Kersbergen (1936), Elisabeth Allard (1937), Maria van der Kallen (1938), Maria Nolte (1951), Anna Maria Baaij (1962), Emilie van Sonsbeeck (1966), Alice Lauret (1967), Elisabeth Kessel-Schulte (1980). Uit verder onderzoek zal moeten blijken of deze vrouwen via een omweg blijf geven van een theologische interesse. Er is een doctoraalscriptie in voorbereiding van Thea Peeters en Hetty Lucassen over vrouwen en promoties aan de Katholieke Universiteit Nijmegen. Moeilijker te achterhalen zijn proefschriften van katholieke vrouwen over godsdienstige onderwerpen aan andere universiteiten, omdat dan al bekend moet zijn dat zij katholiek zijn. Te denken valt bijvoorbeeld aan Cornelia de Vogel (1936, RUU, wijsbegeerte), Lyda Simons (1949, RUU, letteren) en Allegonda Alkemade (1966, RUU, letteren), Ilse Bulhof (1969, RUG, wijsbegeerte).
35. *Zij waait waarheen zij wil. Opstellen over de Geest aangeboden aan Catharina J.M. Halkes*. Red. Riet Bons-Storm e.a. (Baarn, 1986) 8.
36. Maria de Groot, *Messiaanse ikonen. Een vrouwenstudie van het evangelie naar Johannes*. (Kampen, 1988). Het proefschrift zou door de commissie afgewezen zijn als 'wetenschappelijk onvoldoende', aldus *Trouw*, (28 mei 1988).
37. Johanna W.A. Naber, *Van onze oudtantes en tantes*. (Haarlem, 1917) 195, geciteerd bij Anneke Coutinho-Wiggeldam, "Vrouwenemancipatie rond de eeuwwisseling en het verzet daartegen. Een vergelijkend onderzoek naar feminisme en anti-feminisme in Nederland in de periode 1870- 1914", *Tijdschrift voor Vrouwenstudies*, 2(1981) 215, nt. 1.
38. Ingezien is: *Van Alphens Nieuw Kerkelijk Handboek*. Red. Bond van Nederlandse Predikanten. (Hilversum, 1982 en 1985).
39. Ingezien is: *Adreslijst Universiteit 1987*. ('s-Gravenhage, 1988).
40. Dit zijn de proefschriften van Gerlings, Herfst, Te Lintum, Boer, Van Benthem Jutting, Schwartz, Van Asperen, Dupuis, Verstraelen-Gilhuis, Bons-Storm, De Beaufort, Van der Hoek. De stellingen van Steemers-Van Winkoop en Van der Wall ontbreken in het bibliotheekexemplaar.
41. Dit zijn verzamelbundels als *De vrouw, de vrouwenbeweging en het vrouwenvraagstuk. Encyclopedisch Handboek*. Dl. I, 1914, Dl. II, 1918.

- Red. Clara Wichman, C.M. Werker-Beaujon en W.H.M. Werker, en *Vrouwen van Nederland 1898-1948. De vrouw tijdens de regering van koningin Wilhelmina*. Red. M.G. Schenk. (Amsterdam, 1948).
42. Nagekeken zijn: *Maandblad voor Vrouwenstudie* 1(1913)-2(1914). *Medede(e)lingen van de (Nederlandsche) Vere(e)ning van Vrouwen met een Academische Opleiding (VVAO)*, (1929-1985). *De vrouw. Officieel orgaan tentoonstelling De Vrouw 1813-1913*, (1913)1-13. *De vrouw in de XXste eeuw. Weekblad voor de vrouwen*, 1(1911-1917: incompleet).
 43. Nagekeken zijn: *Vox Theologica* 14(1942)2 en *Wending* 3(augustus 1948).
 44. C. Halkes en P. Peeters, *Bibliografie feminisme en christendom. Een geannoteerd overzicht van de Nederlandstalige literatuur 1960-1982*. Red. C. Halkes en P. Peeters. (Amsterdam, 1984). De bibliografie is een goede toegang voor literatuur van vrouwen over vrouwen. De titel is echter misleidend.
 45. M.G. Pettinga, "Arnolda Constantia Eliana Gerlings", *Biografisch lexicon van de geschiedenis van het Nederlands protestantisme*, (Kampen, 1983) Dl. II, 217.
 46. Van Reijendam, "Het waagstuk", 559.
 47. Van der Kolf, *Zeventig jaar vrouwenstudie*, 33.
 48. Het geboortjaar is opgevraagd bij het gemeentehuis te Breda. In een brief d.d. 15 augustus 1988 bericht de gemeentesecretarie, afdeling burgerzaken dat dit gegeven onbekend is.
 49. De Wilde, 249 *Vrouwen na Aletta Jacobs*, 27.
 50. A.V. Klei, "Twee tips voor feministes", *Trouw*, (8 januari 1987).
 51. A. Mankes-Zernike, *Een vrouw in het wondere ambt. Herinneringen van een predikante*. (Amsterdam, 1956).
 52. Als beginjaartal van de eerste feministische golf in Nederland is genomen de uitgave van het pamflet *Gelijk recht voor allen. Geschreven door Eene vrouw* (1870). Als eindjaartal van de eerste feministische golf in Nederland is genomen de toekenning van het vrouwenkiesrecht (1919).
 53. Gerlings beroept zich op haar gepromoveerd-zijn in het debat over toelating van vrouwen tot het predikambt met de Nederlandse Hervormde Kerk in: *Omhoog. Onafhankelijk godsdienstig tijdschrift*, (1914) 317-318. Mankes-Zernike schrijft niet waarom zij gaat promoveren, maar zij schrijft wel niet meer precies te weten waarom zij doctoraal ging doen. "Mogelijk was het verlangen de verantwoordelijkheid nog wat uit te stellen, die het krijgen van een eigen gemeente met zich meebrengen zou, er niet geheel vreemd aan". In: Mankes-Zernike, *Een vrouw in het wondere ambt*, 26.
 54. Bijvoorbeeld: A.C.E. Gerlings, "De nieuwe tijd roept om de vrouwelijke predikant", *Jaarboek voor het protestantsch theologisch onderwijs*. (Groningen, 1926). N.A. Bruining, "De dienst van de vrouw in de kerk",

- Vox Theologica* 14(1942) 2, 17- 20.
55. Bijvoorbeeld: Gerlings, "Geen hulp", *Omhoog*, (1914) 122-123: pleidooi voor tewerkstelling van afgestudeerde vrouwen in de gemeente. Gerlings, "Kinderen in de kerken der volwassenen?", *Omhoog*, (1914) 156-159: pleidooi voor inzet vrouwelijke geschoolde krachten voor kinderdiensten. Gerlings, "De toekomst der theologisch gevormde vrouw in de Ned. Herv. Kerk", *De Hollandsche huisvrouw*, (1922) 90-92.
 56. Gerlings, "Een verzoek aan de synode", *Omhoog*, (1914) 317-318, mn. 318.
 57. Bruining, "De vrouw en de kerk", *De taak der vrouw in gezin, maatschappij en kerk*. (Assen, 1939) 23-28. Zij maakt een onderscheid tussen het bekleden van ambten en het godsdienstig leven. In het godsdienstig leven hebben vrouwen een grotere rol gespeeld naarmate het meer 'een innerlijke geesteshouding is, een liefde tot God en de naaste'. Toch is kerk nodig vanwege het vormen van een levende geloofsgemeenschap. Vrouwen kunnen dit bevorderen door naar de kerk te gaan, lid te worden van kerkelijke vrouwenverenigingen, plaats te bekleden in kerkelijke besturen en in het gezin door opvoeding, creëren van vormen en het vieren van de grote feesten.
 58. Zernike, "De studie der vrouw in de theologie", 719-724. Bruining, "Theology" in: *What Dutch University Women Do in Holland and the Colonies*. The International Federation of University Women. (London, 1916) (Pamphlet no. 3). Hierin heeft zij duidelijk geput uit het artikel van Zernike. Zij gaat meer in op de beroepsmogelijkheden van vrouwelijke theologen.
 59. Zernike, "De studie der vrouw in de theologie", 720-723.
 60. In ieder geval zijn ze opgenomen in het gegevensbestand van de VVAO. Zie: Van der Kolf, *Zeventig jaar vrouwenstudie*, 29, 33-34. Bruining schrijft voor The International Federation of University Women. De VVAO is aangesloten bij deze Federation. Mankes-Zernike leidt in de veertiger jaren een bijbelclub van de VVAO. Zie: Mankes-Zernike, *Een vrouw in het wondere ambt*, 232. Volgens De Wilde vervulde zij in de jaren tussen 1923 en 1931 een bestuursfunctie in de VVAO. Zie: I. de Wilde, " 'De kentering naar het nieuwe vrouwenleven', Over het Maandblad voor Vrouwenstudie (1913-1915)" in: *Geleerde vrouwen. Negende Jaarboek voor Vrouwengeschiedenis*. Red. Tineke van Loesbroek e.a., (Nijmegen, 1988) 168. Over de VVAO in *Van moeder op dochter. Het aandeel van de vrouw in een veranderde wereld*. Red. W.H. Posthumus-van der Goot. (Leiden, 1948) 485-487. De vereniging wordt door haar beoordeeld als aanvankelijk 'allerminst feministisch'.
 61. De Wilde, *249 Vrouwen na Aletta Jacobs*, 27.
 62. Van Reijendam, "Het waagstuk", 558-560. Zie over deze kring ook:

- Marieke Osterman, "Vrouwelijke predikanten in Nederland 1923-1958", *Mededelingen WAO*, (1987) 7-10.
63. *Ibidem*, 558.
 64. Geboortejaar is afkomstig uit *Van Alphens Nieuw Kerkelijk Handboek*, 1982. Sterfjaar is afkomstig uit: *Mededelingen WAO*, (juni 1984) 19.
 65. Van der Kolf, *Zeventig jaar vrouwenstudie*, 34.
 66. *Van Alphens Nieuw Kerkelijk Handboek*, 1982.
 67. *Ibidem*.
 68. Brief d.d. 13 juli 1988 van de Archiefdienst Gemeente Rotterdam.
 69. *Van Alphens Nieuw Kerkelijk Handboek*, 1982.
 70. *Ibidem*.
 71. Van Reijendam, "Het waagstuk", 562.
 72. *Van Alphens Nieuw Kerkelijk Handboek*, 1985.
 73. Mondelinge informatie van Gonnie Scholten.
 74. *Vox Theologica*, 33(1971) 276.
 75. H. Berkhof, "Ellen Flesseman-Van Leer - Een theologisch leven" in: *Met de Schrift tussen kerk en jodendom. Een keuze uit haar artikelen onder redactie van H. Berkhof, J.C. Greive, A.H. van den Heuvel, L. Vischer*. (Nijkerk, 1982) 11- 24.
 76. Mondelinge informatie Prof. Dr. L.A.R. Bakker.
 77. *Kerknieuws*, (13 april 1957) 505.
 78. *Van Alphens Nieuw Kerkelijk Handboek*, 1985.
 79. F.R.J. Knetsch, "In memoriam Cornelia Rozemond" in: A. de Groot, F.R.J. Knetsch, *In memoriam Cornelia Rozemond (1930-1987)*, (Faculteit der godgeleerdheid Groningen en Utrecht) 3. (getypt)
 80. *Van Alphens Nieuw Kerkelijk Handboek*, 1985.
 81. Van Benthem Jutting, *Onderzoek naar het vaderschap (diss.)*, 9.
 82. Mondelinge informatie van Dr. A. Leijen.
 83. Johan Kok, "Teksten die verwijzen. Liet van Daalen over de Hebreeuwse Bijbel" in: *Beginnen bij de letter Beth. Opstellen over het Bijbels Hebreeuws en de Hebreeuwse Bijbel voor Dr. Aleida G. van Daalen, leesmoeder in Amsterdam*. Red. K.A. Deurloo en F.J. Hoogewoud. (Kampen, 1985) 10-11.
 84. Fokkelien van Dijk en Grietje van Ginneken, "De exegese heeft nu eenmaal mijn hart. Gesprek met Liet van Daalen", *Werkschrift voor Leerhuis en Liturgie. Katern Vrouw en Theologie*, 6(1985)2, 83-85.
 85. *Van Alphens Nieuw Kerkelijk Handboek*, 1985.
 86. Als beginjaartal van de tweede feministische golf in Nederland is genomen het artikel van Joke Kool-Smit, "Het onbehagen bij de vrouw", *De Gids*, 130(1967) 267-281. Herdruk in: Joke Smit, *Er is een land waar vrouwen willen wonen. Teksten 1967-1981*. (Amsterdam, 1984) 15-42.
 87. H. Berkhof, "Ellen Flesseman-Van Leer - Een theologisch leven", 23.

88. J.W. Herfst, "Evangelieverkondiging" in: *Vrouwen in Nederland*, 145-154. Zij geeft een historisch overzicht van de invoeging van vrouwen in de evangelieverkondiging in de afzonderlijke kerken. C. Boer, "Dominee heeft ervoor geleerd", *Mededelingen VVAO*, (1949)2, 13-16. Gaat over de toelating van vrouwen tot het ambt toegespitst op de NHK: "Ik vraag hier aandacht niet voor een specifiek academisch, ook niet voor een vrouwenvraagstuk, maar voor een stukje kerkelijke problematiek". Boer, "De vrouwelijke predikant in het geding", *Mededelingen VVAO*, (1960)2, 7-10. Gaat over de voorgeschiedenis en de toenmalige situatie in de NHK.
89. Boer, "De arbeid van de vrouw in de kerk", *Wending*, 9(1954) 392-399. Zij is gevraagd op grond van haar eigen ervaringen aan te geven hoe een vrouw werkt in de kerk. Zij is verbijsterd over deze vraag. Deze is alleen te begrijpen vanuit weerstanden van het werk van vrouwen in de kerk. Zij wil daarvan enkele wegruimen. Zij bepleit ondermeer het eventuele gevaar van subjectivisme bij de vrouw op te lossen door haar de steun van het ambt niet langer te onthouden (399). M.C. Jongeling, Tine Govaart-Halkes, H.M.M. Fortmann, *Man en vrouw in de structuren van het kerkelijk leven*. (Utrecht: Katholiek Vrouwendispuut, 1967). Jongeling geeft de geschiedenis van de toelating tot de ambten in de NHK en doet verslag van haar eigen ervaringen en de houding van de gemeente (17-23).
90. Herfst, "De ongehuwde vrouw", *Wending*, 9(1954) 384-391. Over de problemen van ongehuwde vrouwen en een pleidooi om het meer te zien als eigen levenstaat.
91. E. Flesseman-Van Leer, "Bijbelse lijnen" in: *Man en vrouw in de moderne maatschappij*. ('s-Gravenhage, 1966) 21-38. De bijbel kan geen model geven voor de huidige samenleving. Enkele lijnen uit de bijbel: De mens is altijd concreet man of vrouw, de mens alleen is een hulpeloos wezen, de vrouw gaat evenmin als de man op in het getrouwd zijn, seksualiteit en voortplanting. Het bijbels huwelijk is strikt patriarchaal: "Is dit de door God gewilde orde? Paulus schijnt het wel gedacht te hebben". C. Rozemond, "Een ander evangelie? Orthodoxe traditie en het ambt voor de vrouw", *Eredienst*, 13(1979)2, 29-40. Over hetzelfde thema in: *Vrouw en woord*, (maart 1982) 3.
92. Opgave in een brief d.d. 29 mei 1987 van het secretariaat van de VVAO en *Ledenlijst. Uitgave ter gelegenheid van het 14e lustrum van de Nederlandse Vereniging van Vrouwen met een Academische Opleiding*. (Utrecht, 1988).
93. Zie: Van Reijendam, "Het waagstuk", 556. Mondelinge bevestiging door Dr. M.C. Jongeling.
94. Voor Herfst en Te Lintum, zie: *Vereniging van Vrouwelijke Studenten Leiden (VWSL)*. (Leiden, 1926) 74. Voor van Dalsen, zie: Van Dalsen,

- Het inwaartsch licht (diss.)*, 7.
95. Van Reijendam, "Het waagstuk", 558.
 96. Van Dijk en Van Ginneken, "De exegetische heeft nu eenmaal mijn hart", 83.
 97. Van Asperen, *Hope and History (diss.)*, 186.
 98. *Bijdragen. Tijdschrift voor Filosofie en Theologie*, 38(1977) 430.
 99. *Adreslijst universiteit 1987*. ('s-Gravenhage, 1988).
 100. *Ibidem*.
 101. Mallory, *Christian Mysticism (diss.)*, 304.
 102. *Tijdschrift voor Vrouwenstudies*, 1(1980) 540.
 103. Mondelinge informatie van Dr. G.M.M. Verstraelen-Gilhuis.
 104. *Inventarisatie van het missiologisch en oecumenisch onderwijs en onderzoek in Nederland 1986/1987*. (Leiden/Utrecht: IIMO/STEGON, 1988).
 105. *Van Alphens Nieuw Kerkelijk Handboek*, 1985.
 106. *Tijdschrift voor Theologie*, 24(1984) 293.
 107. *Ibidem*, 1986, 80.
 108. Kloos, *Yhwh's Combat with the Sea (diss.)*, 247.
 109. Steemers-Van Winkoop, *Eenzaamheid (diss.)*, curriculum vita.
 110. Van der Wall, *De mystiek chiliast Petrus Serrarius (diss.)*, 632.
 111. *Tijdschrift voor Theologie*, 27(1987) 400.
 112. Van den Hoek, *Clement of Alexandria and his use of Philo in the Stomateis (diss.)*, 268.
 113. M.W.H. Steemers-Van Winkoop, "Vrouw, is dat soms Uw zaak? (Joh. 2,4)", *Kosmos & Oecumene*, 20(1986) 262-265. Pleidooi voor deelname van vrouwen aan de Raad van kerken. Er wordt in alle kerken slecht met vrouwen omgegaan. Vrouwen uit alle kerken moeten zich verenigen en functies aannemen in hun kerken.
 114. Zie bijvoorbeeld: G.M. van Asperen, "Enkele ethische overwegingen bij het feminisme" in: *Als vrouwen aan het woord komen. Aspecten van de feministische theologie*. Red. Cath. J.M. Halkes en Daan Buddingh. (Kampen, 1977) 73-95. Haar stelling is dat conflicten over de positie van de vrouw goeddeels zijn terug te voeren op conflicten over vrijheid en gelijkheid. H.M. Dupuis, "Vrouwen en moraal" in: *Leer mij de vrouwen kennen*. Red. Hanna Lam en Sienie Strikwerda. ('s-Gravenhage, 1981) 135-148. Zij behandelt problemen van goed en kwaad, toegespitst op de positie van de vrouw in de christelijke cultuur. Haar conclusie is dat "(...) vrouwen niet minder maar wellicht meer zijn dan mannen".
 115. Zie met name artikelen van Riet Bons-Storm. Een goed voorbeeld is: "Samen op adem komen. Een reflectie op de keuze voor een pneumatologisch gefundeerd pastoraat" in: *Zij waait waarheen zij wil. Opstellen over de Geest aangeboden aan Catharina J.M. Halkes*. Red. Riet Bons-Storm e.a. (Baarn, 1986) 123-134. Zij noemt de pastor consequent zij.

- Zij behandelt de vraag: in welk opzicht is in het pastoraat het effect van een theologie die de nadruk legt op de Geest anders dan het effect van een theologie, die de nadruk op Christus legt? (124) Het antwoord is: in zo'n pastoraat is meer wisselwerking tussen God en mens, pastor en medemens (132).
116. G.M.M. Verstraelen-Gilhuis heeft een aantal artikelen geschreven over de geschiedenis en hedendaagse positie van vrouwen in christelijk Afrika.
 117. M.M. Mallory, "Maria als sublimering van het vrouwelijke in God" in: *Tenminste Jaarboeken* (1980) 18-28. Zij wil "(...) het verloren vrouwelijke in de godheid terugwinnen en Maria wat verlossen van haar zo zware taak", 28.
 118. C.J.L. Kloos, "Gods-kippenhok", *Tirade*, (april 1984) 143-161. Hetzelfde artikel is in verkorte versie verschenen in: *Mededelingen VAO*, 53(1987)5, 12-15. Zij vindt feministische theologie 'modieus gekakel'. Haar bezwaren zijn dat feministische theologie 1. een contradictio in terminis is, 2. persoonlijke interpretatie en groepsbelang stelt boven deskundigheid en argumenten, 3. mannen/mannelijk te slecht wordt voorgesteld en vrouw/vrouwelijk te goed (158-160).
 119. Dupuis was lid van de VVSL: *Almanak van de Vereniging van Vrouwelijke Studenten Leiden (VVSL)*. (Leiden, 1965-1969); Bons-Storm was/is lid van het vrouwendispuut Pallas van de VU: mondelinge informatie van haarzelf; De Beaufort en Van der Wall: Ledenlijst VVAO 1988; Bons-Storm en Van der Wall zijn lid van de IWFT: ledenlijst IWFT 1988; Verstraelen-Gilhuis, Bons-Storm, Steemers-Van Winkoop zijn lid van de European Society of Women for Theological Research: Congresboek van de tweede conferentie 1987.
 120. Zernike, "De studie der vrouw in de theologie", 723.
 121. P. van Werkum, *Wetten, besluiten en beschikkingen betreffende het wetenschappelijk onderwijs*. (14e dr; Zwolle, 1965) 364. [Nederlandse staatswetten. Ed. Schuurman & Jordens no. 9].
 122. European Society of Women for Theological Research, *Self-denial - Self-affirmation. Conferencepapers for the Second Conference, May 28th - June 1st 1987, Helvoirt, the Netherlands*. (Utrecht, 1987) 13.
 123. *Adreslijst universiteiten 1987*, ('s-Gravenhage, 1988).
 124. *Van Alphens Nieuw Kerkelijk Handboek*, 1985.
 125. Uit: Rede uitgesproken bij de aanvaarding van het ambt van hoogleraar in de exegese van het Oude Testament en het Hebreeuws aan de Katholieke Universiteit Nijmegen op 15 oktober 1951.
 126. Informatie in brief d.d. 22 maart 1988 van de secretaris van de Universiteit van Amsterdam.
 127. *Album Scholasticum Academiae Lugduno-Batavae MDLXXV-MCMXL (1575-1940)*. (Leiden, 1941).

128. *Studiegids van de Katholieke Theologische Hogeschool Amsterdam.* (KTUA, 1978-1979) 14.
129. *Album Studiosorum Academiae Groninganae.* (Groningen, 1915) 631.
130. *Album Academicum van het Athenaeum illustre en van de Universiteit van Amsterdam bevattende de namen der curatoren, hoogleraren en leraren van 1632 tot 1913.* (Amsterdam, 1913).
131. *Album Scholasticum Academiae Ludguno Batavae (1575-1940).*
132. *Ibidem.*
133. De promotor staat niet in het proefschrift vermeld. De informatie is opgevraagd bij de theologische faculteit van de RUL, maar er is niet geantwoord.
134. *Album Scholasticum Academiae Ludguno Batavae (1575-1940).*
135. E.C.F.A. Schillebeeckx, *Op zoek naar de levende God. Rede uitgesproken bij de aanvaarding van het ambt van gewoon hoogleraar in de dogmatische theologie en de geschiedenis van de theologie aan de R.K. Universiteit te Nijmegen op vrijdag 9 mei 1958.* (Utrecht/Nijmegen, 1958).
136. *Jaarboek Katholieke Universiteit Leuven.* (Leuven, 1974).
137. De dag en maand van de promotie staat niet vermeld in het proefschrift. Ook de promotor is niet vermeld. In haar autobiografie noemt zij Groenewegen als promotor. A. Mankes-Zernike, *Een vrouw in het wondere ambt*, 121. De gegevens over de leeropdracht van Groenewegen zijn afkomstig uit brief d.d. 22 maart 1988 van de secretaris van de Universiteit van Amsterdam.
138. *Jaarboek voor het Protestants Theologisch Onderwijs.* Red. W.A. Zeyder, (Groningen, 1929).
139. Het boek is in beperkte mate gebruikt en verschillend beoordeeld in hedendaagse feministisch theologische literatuur. In 1964 ontleent Tine Halkes gegevens aan de dissertatie van Gerlings. In: Tine Govaart-Halkes, "De situatie van de vrouw in de R.K. kerk", in: *Orientatie na emancipatie.* (Den Haag, 1964) 82-112, 83 e.v. In hetzelfde jaar doet zij dit nogmaals in haar boek *Storm na de stilte.* (Utrecht, 1964) 15 en 17. In 1984 noemt zij het proefschrift in het kader van de ambtsdiscussie die het opkomen van 'fundamentele feministische vragen' eerder heeft vertraagd. In: C. Halkes en P. Peeters, *Bibliografie feminisme en christendom*, xiii. Anne-Marie Korte plaatst de dissertatie, die 'opmerkelijk modern aandoet', in het kader van de discussie over een voor mannen en vrouwen gelijkwaardige kerkstructuur. Zij vergelijkt de dissertatie op dit punt met het werk van Elisabeth Schüssler Fiorenza. De benadering van beide onderzoeksters komt opvallend overeen. Het verschil zit daarin dat Gerlings, anders dan Fiorenza, niet spreekt "(...) van een 'gelijkwaardige kerkstructuur' die ooit gerealiseerd is, maar over een die van het begin af aan geïntendeerd is, maar (nog)

- niet verwezenlijkt is". In: Korte, *Een gemeenschap waarin te geloven valt*, 189 nt. 115.
140. Ook deze auteur noemt Halkes in Govaart-Halkes, *Storm na de stilte*, 37 en 189. Op pagina 37 als typisch protestantse benadering van de katholieke theologie ten aanzien van de gehuwde vrouw. Op pagina 189 instemmend ten aanzien van de mening dat het katholicisme meer geïntegreerd overkomt dan het protestantisme door de Mariaverering en de heiligenverering. Dit proefschrift is echter niet verwerkt of besproken in meer recente feministisch-theologische beschouwingen over het vaderschap.
141. Zie noot 9.
142. Adriaanse, Krop en Leertouwer, *Het verschijnsel theologie*, 57.
143. *Ibidem*.
144. Zernike, "De studie der vrouw in de theologie", 721
145. *Ibidem*, 723.

Bijlage¹

Tabel 1. Het aantal promoties aan de theologische faculteiten van 1901-1985.

Jaren:	absoluut:		procentueel:	
	man	vrouw	man	vrouw
1901-1905	{33 ² }	0	100	0
1906-1910	{39}	0	100	0
1911-1915	{32}	3	91,4	8,6
1916-1920	{30}	1	96,8	3,2
1921-1925	{30}	0	100	0
1926-1930	36	0	100	0
1931-1935	40	1	97,6	2,4
1936-1940	53	4	93,0	7,0
1941-1945	41	0	100	0
1946-1950	70	1	98,6	1,4
1951-1955	90	2	97,8	2,2
1956-1960	79	3	96,3	3,7
1961-1965	70	2	97,2	2,8
1966-1970	82	1	98,8	1,2
1971-1975	98	1	99,0	1,0
1976-1980	80	2	97,6	2,4
1981-1985	86	4	95,6	4,4
TOTAAL	989	25	97,5	2,5

1. De volgende tabellen zijn gemaakt in het kader van het KTUA doctoraalcollege Vrouwenstudies Theologie 1987/1988 en het onderzoek van F. Dröes, door Marlies de Jong en Hein Steneker, op grond van gegevens van het Centraal Bureau voor de Statistiek (CBS) en vastgelegd in twee werkstukken getiteld *Het nulpunt voorbij* en *Wetenschapsvrouwen in de marge*, in overleg met de godsdienstsocioloog R.G. Scholten.
2. De getallen tussen deze haken { } zijn schattingen, omdat de mannelijke gepromoveerden alleen van de jaren 1900 (6), 1905 (7), 1910 (13), 1915 (6), 1920 (4), 1925 (4) bekend zijn. Voor de overige jaren werd het gemiddelde gekozen van deze getallen en op grond daarvan wordt per jaar 6,5 gepromoveerde man gerekend, waarbij de jaren die wel bekend waren werden opgeteld. Bijvoorbeeld de periode 1906-1910 wordt $4 \times 6,5 + 13 = 39$ gepromoveerde mannen. Het aantal gepromoveerde vrouwen in de periode 1901 tot 1925 is wel exact bekend door het onderzoek van F. Dröes.

Tabel 2. Promoties per faculteit: absolute getallen over 5 jaar.¹

Jaren:	God. gel.hd.		lett. + wijsb. ²		gen. kunde		diern. kunde		wis nat.wet.		tech. wet. ³		landb. wet. ⁴		recht		econ. wet.		soc. wet. ⁵	
	m	v	m	v	m	v	m	v	m	v	m	v	m	v	m	v	m	v	m	v
1931-35	39	1	264	65	292	10	29	1	408	51	-	-	-	-	158	2	5	-	-	-
1936-40	53	4	269	48	286	18	23	-	371	33	39	3	13	-	123	7	30	-	-	-
1941-45	41	0	141	27	184	13	10	-	217	11	42	-	23	-	80	4	34	-	-	-
1946-50	70	1	204	27	287	24	11	-	271	16	59	-	27	-	99	4	55	1	-	-
1951-55	90	2	251	28	364	26	19	1	401	17	85	-	45	1	127	4	68	1	3	1
1956-60	79	3	216	25	509	35	29	1	538	32	133	1	98	-	92	4	95	2	11	1
1961-65	70	2	233	29	482	32	44	2	664	37	164	1	88	5	111	6	97	2	64	6
1966-70	82	1	208	26	552	23	46	-	1155	53	306	-	95	2	87	5	106	2	201	14
1971-75	98	1	232	37	665	50	30	2	1360	58	338	5	151	4	111	7	117	1	246	25
1976-80	80	2	271	51	870	94	55	7	1536	106	418	11	184	19	131	14	133	1	327	33
1981-85	86	4	416	87	1213	149	69	4	1492	113	506	8	214	15	162	17	145	3	443	67
TOTAAL	788	21	2705	450	5704	474	365	18	8413	527	2090	29	938	46	1281	74	885	13	1295	147

1. Deze tabel is gebaseerd op een tabel die we per jaar vanaf 1931 gemaakt hebben.

2. Het CBS heeft tot en met 1962 wijsbegeerte en letteren als één faculteit beschouwd in haar tabellen. Wij hebben daarom ook na 1962 de beide faculteiten samengeteld, vooral ook omdat het aantal promoties bij de faculteit wijsbegeerte zeer gering is.

3. Het CBS neemt pas vanaf 1937 de promoties van technische wetenschappen op in haar tabellen.

4. Het CBS neemt pas vanaf 1937 de promoties van landbouwwetenschappen op in haar tabellen.

5. Het CBS neemt pas vanaf 1954 de promoties van sociale wetenschappen op in haar tabellen.

Tabel 3. Promoties per faculteit: procentuele getallen over 5 jaar.¹

Jaren:	God. gel.hd.		lett. + wijsb.		gen. kunde		dierngn. kunde		wis nat.wet.		tech. wet.		landb. wet.		recht		econ. wet.		soc. wet.	
	m	v	m	v	m	v	m	v	m	v	m	v	m	v	m	v	m	v	m	v
1931-35	97,5	2,5	80,2	19,8	96,7	3,3	96,7	3,3	88,9	11,1	-	-	-	-	98,8	1,2	100	0	-	-
1936-40	93,0	7,0	84,9	15,1	94,1	5,9	100	0	91,8	8,2	92,9	7,1	100	0	94,6	5,4	100	0	-	-
1941-45	100	0	83,9	16,1	93,4	6,6	100	0	95,1	4,9	100	0	100	0	95,2	4,8	100	0	-	-
1946-50	98,6	1,4	88,3	11,7	92,3	7,7	100	0	94,4	5,6	100	0	100	0	96,1	3,9	98,2	1,8	-	-
1951-55	97,8	2,2	90,0	10,0	93,3	6,7	95	5,0	95,9	4,1	100	0	97,8	2,2	96,9	3,1	98,6	1,4	75,0	25,0
1956-60	96,3	3,7	89,6	10,4	93,6	6,4	96,7	3,3	94,4	5,6	99,3	0,7	100	0	95,8	4,2	97,9	2,1	91,7	8,3
1961-65	97,2	2,8	88,9	11,1	93,8	6,2	95,7	4,3	94,7	5,3	99,4	0,6	94,6	5,4	94,9	5,1	98,0	2,0	91,4	8,6
1966-70	98,8	1,2	88,9	11,1	96,0	4,0	100	0	95,6	4,4	100	0	97,9	2,1	94,6	5,4	98,1	1,9	93,5	6,5
1971-75	99,0	1,0	86,2	13,8	93,0	7,0	93,8	6,2	95,9	4,1	98,5	1,5	97,4	2,6	94,1	5,9	99,1	0,9	90,8	9,2
1976-80	97,6	2,4	84,2	15,8	90,2	9,8	88,7	11,3	93,5	6,5	97,4	2,6	90,6	9,4	90,3	9,7	99,3	0,7	90,8	9,2
1981-85	95,6	4,4	82,7	17,3	98,1	10,9	94,5	5,5	93,0	7,0	98,4	1,6	93,4	6,6	90,5	9,5	98,0	2,0	86,9	13,1
TOTAAL:	97,4	2,6	85,7	14,3	92,3	7,7	95,3	4,7	94,1	5,9	98,6	1,4	95,3	4,7	94,5	5,5	98,6	1,4	89,8	10,2

1. De percentages zijn berekend op grond van de gegevens van Tabel 2.

Tabel 4. Het aantal ingeschreven studenten aan de theologische faculteiten van 1931-1985.¹

<u>Jaren:</u> ²	<u>absoluut:</u>		<u>procentueel:</u>	
	<u>man</u>	<u>vrouw</u>	<u>man</u>	<u>vrouw</u>
1931-1935	823	49	94,4	5,6
1936-1940	2996	271	91,7	8,3
1941-1945	2203	173	92,7	7,3
1946-1950	4834	501	90,6	9,4
1951-1955	5215	396	93,4	6,6
1956-1960	4614	406	91,9	8,1
1961-1965	4930	629	88,7	11,3
1966-1970	8333	1187	87,5	12,5
1971-1975	5228	1041	83,4	16,6
1976-1980	8593	2827	75,2	24,8
<u>1981-1985</u>	5118	2751	65,0	35,0
TOTAAL	52887	10231	83,8	16,2

1. Gebaseerd op gegevens van het CBS. De gegevens van de theologische hogescholen zijn niet hierbij opgenomen.
2. Over de volgende jaren zijn geen gegevens bij het CBS voorhanden: 1931-1934, 1936, 1972, 1973.

Tabel 5. Het aantal kandidaats-examens aan de theologische faculteiten van 1931-1985.¹

<u>Jaren:</u>	<u>absoluut:</u>		<u>procentueel:</u>	
	<u>man</u>	<u>vrouw</u>	<u>man</u>	<u>vrouw</u>
1931-1935	567	21	96,4	3,6
1936-1940	628	43	93,6	6,4
1941-1945	397	19	95,4	4,6
1946-1950	669	63	91,4	8,6
1951-1955	631	54	92,1	7,9
1956-1960	528	32	94,3	5,7
1961-1965	435	50	90,0	10,0
1966-1970	767	114	87,1	12,9
1971-1975	759	133	85,1	14,9
1976-1980	625	190	76,7	23,3
<u>1981-1985</u>	251	138 ²	64,5	35,5
TOTAAL	6257	857	88,0	12,0

1. Zie noot 1 bij tabel 4.
2. Vanaf 1983 zijn er geen gegevens meer over de kandidaats-examens.

Tabel 6. Het aantal doctoraal-examens aan de theologische faculteiten van 1931-1985.¹

<u>Jaren:</u>	<u>absoluut:</u>		<u>procentueel:</u>	
	<u>man</u>	<u>vrouw</u>	<u>man</u>	<u>vrouw</u>
1931-1935	-	-	-	2
1936-1940	75	5	93,8	6,2
1941-1945	101	5	95,3	4,7
1946-1950	169	5	97,1	2,9
1951-1955	183	9	95,3	4,7
1956-1960	236	7	97,1	3,9
1961-1965	274	16	94,5	5,5
1966-1970	451	32	95,3	4,7
1971-1975	489	57	89,6	10,4
1976-1980	381	62	86,0	14,0
<u>1981-1985</u>	<u>357</u>	<u>116</u>	<u>75,5</u>	<u>24,5</u> ³
TOTAAL	2716	314	89,6	10,4

1. Gebaseerd op gegevens van het CBS. De gegevens van de theologische hogescholen zijn niet hierbij opgenomen.
2. Er zijn geen gegevens bij het CBS over deze jaren.
3. Er zijn geen gegevens over 1983.